

JABLONCZAY TÍMEA

„Egyébként én is tanúvallomást tettem az Eichmann-perben”¹

Szenes Erzszi tanúságtétele Izraelben és Magyarországon az 1960-as években*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.1.3>

Az 1961-es jeruzsálemi Eichmann-per politikai, történeti, szimbolikus hatását tanulmányozó, az 1990-es évek végétől új impulzusokhoz jutó nemzetközi emlékeztörténeti kutatások tudatosították, hogy Adolf Eichmann pere a holokausztemlékezet küszöbpillanatát jelentette, a per egyik fontos következményét abban jelölve meg, hogy ez az esemény indította el a holokausztról mint történelmi eseményről való tudás korszakát, amelyet innentől fogva a világháború eseményeiről leválasztva lehetett értelmezni.² Aleida Assmann a holokausztemlékezet alakulástörténeti ívében a jeruzsálemi és a frankfurti pereket az első fázis zárókövének tekinti; a katalizma után húsz évre volt szükség, hogy a második világháború emlékei elkezdjenek felszínre törni és nyilvános témává váljanak, és elinduljon a múlttal való szembenézés folyamata.³ A kommunikatív elhallgatás lassú oldódásához, a hallgatás megtöréséhez, a német emlékezetkultúra kialakulásához azonban még további két évtizedre volt szükség (Weizsäcker beszéde, történészvita).⁴ Vagyis a háború utáni,

* A kutatás részben a köszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete „Közép-Európa és a V4 Történeti és Kulturális Örökség Közép-Európában program” támogatásával valósult meg.

¹ F[EDOR] Á[gnes]: Egy elásott napló sorsa. Szenes Erzsébet beszél „A lélek ellenáll” című könyvéről. *Magyar Nemzet*, 1966. május 25. 4.

² David CESARANI: *Eichmann – Élete és bűnei*. Gold Book, Budapest, 2004.

³ Aleida ASSMANN: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2016. 80–81.

⁴ Uo. 75., 81–82.

Auschwitzot övező láthatatlanságból a mai emlékezetkultúrához nem lineáris út vezetett, a folyamatot több törés alakította, a holokausz emlékezetének reaktiválását néhány jelentős szimbolikus fordulat mozdította elő. E fordulatok közül az Eichmann-per kitüntetetten fontos volt, mely a túlélők tanúvallomásait helyezte a középpontba, és Eichmann halálos ítéletét a náciizmus szimbolikus elítéléseként lehetett értelmezni.⁵

A napjainkra kialakult emlékezetkultúrában és holokausz-emlékezettörténeti diszkurzusban megfigyelhető a holokausz emlékezetének univerzális szemléletétől való elmozdulás a történeti, társadalmi és politikai összefüggésrendszerbe ágyazott, periódusonként eltérő módon artikulálódó, a holokauszról szóló/engedélyezett kijelentések, egyéb történeti események történetével és emlékezetével érintkező, differenciáltabb emlékezeti narratívák vizsgálata felé.⁶ Jóllehet annak a felmérése, hogy egy adott emlékező közösségen belül a holokauszttudat kialakulásában milyen egyéb történeti eseményekhez kapcsolódó beszédmódok, összetett társadalmi folyamatok játszottak meghatározó szerepet, külön kutatás tárgya lehet,⁷ a per szimbolikus hatásának kérdésköre mégsem tűnik el a látókörből, és arra a tudományos konszenzusra továbbra is tudunk építeni, miszerint a holokausz túlélői a per alkalmával jutottak először a nyilvános beszéd lehetőségéhez, amelyen keresztül, túllépve a szokványos törvényszéki tanúi szerepkörön, a történelem tanúivá váltak.⁸

Az izraeli közösség számára a hatás a maga specifikus voltában hozott újdonságot, a túlélők tanúvallomásaikkal az izraeli társadalom önképét alakíthatták. A Zsidó Állam megteremté-

⁵ Enzo TRAVERSO: *Auschwitz e gli intellettuali. La Shoah nella cultura del dopoguerra* [Auschwitz és az értelmiségiek. A Soá a háború utáni kultúrában]. Il Mulino, Bologna, 2004. 232.

⁶ Vö. Michael ROTHBERG: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford UP, Stanford, 2009.

⁷ A francia társadalomban például a dekolonizáció történetét értelmezve: hogyan befolyásolta a náci népirtásról való beszédet a dekolonizációs háborús erőszaktélt elbeszélő kulturális, reprezentációs gyakorlat. Vö. Michael ROTHBERG: I. m.

⁸ Aleida ASSMANN: I. m. 237. – A nyugatnémet történészvitához lásd még a *Múltunk* előző számában: KARSAI László: A holokausz és a történészek – az 1980-as évektől napjainkig. *Múltunk*, 2021/4. 146–153.

sének első periódusában, a közösségi tudat létrehozásában a hősök tetteire vonatkozó narratívákat vették alapul; az ötvenes években lezajlott perek (Kápó-perek) a kollaboránsok megbüntetésére irányultak. A diaszpóramentalitás ellenében, szégyenként értelmezték az önmagukat megvédeni nem tudó áldozatok halálát, vagyis az akkori holokausztdiszkurzust Izraelben az „áldozat bűne” szindróma uralta.⁹ Az Eichmann-per nyomán elmozdulás történt az izraeli társadalomban: a gyilkosok bűnösségének és a túlélőknek a középpontba helyezésével az empatikus és érzelmi motívumok váltak egyre intenzívebbé. A holokausztot immár a zsidó nemzet elpusztításaként értelmezve a megmaradtak számára az emlékezés vált fontos feladattá, így elindult az emlékezetközösség megteremtésének a folyamata.¹⁰

David Cesarani a „pernek a köztudatra gyakorolt földrengés-szerű hatásáról”¹¹ beszél, melyet Hannah Arendt tudósításai¹² (az azokban ábrázolt Eichmann-kép, a gonosz banalitásának értelmezése) döntően befolyásoltak. Cesarani szerint a per mint globális médiaesemény a náci múlt örökségére emlékeztetve felrázta azokat az országokat, amelyek magukon viselték „Eichmann működésének a jelét”.¹³ A túlélők számára ekkor nyílt meg az a tér, amelyen keresztül vallomásaikat megmutathatták, és amelyek ily módon nyilvános szövegekként (később videófelvételekként) a közösségi emlékezet részévé válhattak, valamint a náci múlt témája irodalmi és kulturális (médiá)szövegekben, filmekben, történeti és politikai kijelentésekben szintén felszínre jutott.¹⁴

A jeruzsálemi (és frankfurti) per kiváltotta szimbolikus hatásról, a tanúvá válás jelentéséről, a bűnösök felelősségre vonásáról, a perek témájával foglalkozó kulturális alkotások jelenlétéről

⁹ Hanna YABLONKA–Moshe TLAMIM: The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trials. *Israel Studies*, 2003/3. 11–12.

¹⁰ Uo. 19.; David CESARANI: I. m. 336–337., 344.; Aleida ASSMANN: I. m. 236–237.

¹¹ David CESARANI: I. m. 346.

¹² Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Viking Press, New York, 1963. [Magyarul: *Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.]

¹³ David CESARANI: I. m. 329.

¹⁴ Cesarani francia, amerikai, angol, német, olasz, holland és lengyel példákat (magyar példákat nem) sorol fel. Uo. 346–347.

nemcsak a magyar hivatalos történetírás vagy irodalomtörténet,¹⁵ de a magyar kulturális emlékezet is kevés nyomot őriz.¹⁶ Mégis felvethető a kérdés: vajon beszélhetünk-e a per(ek) érzékelhető hozzájárulásáról; az emlékezet és megemlékezés társadalmi gyakorlataiban jelentkezik-e valamiféle átalakulás, amely a traumatikus múlthoz való viszony változásaként interpretálható? A magyar holokausztemlékezeti kutatásokban kétségkívül perspektívaváltónak bizonyult a Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjéről készített, a korábbiaktól radikálisan eltérő, kontextuális, emlékezettörténeti olvasattal szolgáló tanulmány, amelyet Zombory Máté, Lénárt András és Szász Anna Lujza publikált. A dolgozat kiindulópontja, hogy az emlékezetpolitikai szempontból is egységesnek tételezett Kádár-kor képét felül kell vizsgálni. A múlthoz fűződő kulturális és társadalmi viszonyulását nem lehet leegyszerűsítő módon tabusításként leírni, illetve az antifasiszta ideológiai keret miatt inautentikusnak tekintett múltelbeszéléseket újra kell értelmezni. A fentiek következetes végigvitele a periódusonként is változó külső lehetőségterben artikulálódó emlékezeti beszédmódok, megszólalások, értelmezési stratégiák beazonosítását eredményezheti. Az elemzésre került „holokausztfilm” pedig éppen „az Eichmann-per kapcsán, tehát a holokausztemlékezet nyugati világban végbemenő kanonizálódásának és intézményesülésének kitüntetett fordulópontján”¹⁷ jött létre. Rónay György *Esti gyors* című regénye és az abból forgatott film (némileg eltérő

¹⁵ Vö. GYANI Gábor: A holokauszt magyar emlékezete. In: Randolph L. BRAHAM-KOVÁCS András: *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2015. 187–197.; GYÓRI SZABÓ Gábor: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2009.

¹⁶ A hatvanas évek műltfeldolgozásához kapcsolódóan az újabb kutatások közül lásd ZOMBORY Máté–LÉNÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* c. filmjében. *BUKSZ*, 2013/3. 245–256.; SZÉCSÉNYI András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2017. 291–329.; valamint lásd a *Múltunk* 2019/2. számának SCHEIBNER Tamás, ZOMBORY Máté, Richard EBENSHADE, VARGA Balázs, JABLONCZAY Tímea által jegyzett tanulmányait.

¹⁷ ZOMBORY Máté–LÉNÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: I. m. 246.

módon) olyan témát dolgozott fel, mely a hatvanas évek egyik nagy kérdésköre volt: a „kispolgári Eichmann-ügy”¹⁸ a magyar átlagember holokausztban játszott felelősségét helyezte előtérbe, hogy szembesítse az olvasót/nézőt azzal a kérdéssel: „miképpen volt lehetséges, hogy az emberek tétlenül nézték végig a katasztrófát”.¹⁹ Richard S. Esbenshade ezen a nyomvonalon haladva tovább, hatvanas évekbeli múltelbeszélésekkel foglalkozó tanulmányában kifejti, hogy a késő ötvenes években és a hatvanas évek népszerű irodalmában is jelen volt a holokauszt témája, csak az antifasiszta ideológiai keretbe ágyazódott regények nem illeszkedtek a későbbi holokausztirodalmi kánon narratíváihoz, így kiszorultak a kulturális memóriából.²⁰

A hatvanas évek női megszólalásainak és azok tágabb kontextusának tanulmányozásával foglalkozó saját kutatásom során 1960-tól nagyobb számú, komplexebb emlékezeti munkák (történeti, dokumentumjellegű, fikciós, publicisztikai írások, egyéb médiareprezentációk) közéleti-irodalmi jelenlétét regisztráltam, és feltételeztem, hogy ezek az emlékezeti szövegek már nem fragmentált, szórványos módon, hanem a pártállami ellenőrzés ellenére, mellett egyfajta (ellen)diszkurzust alkotva jelentkeztek.²¹ További kutatást igényelne annak tisztázása, vajon milyen összefüggések fedezhetők fel Eichmann elfogására és perére, illetve a frankfurti perre utaló nyomokkal ellátott emlékezeti munkák jelenléte és az úgynevezett antifasiszta ideológiai keretben engedélyezett múltelbeszélések között, és a magyar nyilvánosságot tekintve is beszélhetünk-e a per (vagy perek?) kiterjedt, de sajátosan szabályozott hatókörzetéről? A traumatikus múlttal foglalkozó nyilvános beszédek, kijelentésrendszerek

¹⁸ Uo. 249.

¹⁹ Uo.

²⁰ Ezek a munkák, amelyekben „a zsidók sorsa alárendelődik a nemzet sorsának”, és Esbenshade arra is utal, hogy a magyarok (és nem a náci németek) felelősségének hangsúlyozása már ekkor jelen volt az irodalomban. Keszti Imre *Elysium (1958)* című regényét hozza fel példának. Richard S. ESBENSHADE: Holokausztémlékezet másképpen. A magyar antifasiszta irodalom. *Múltunk*, 2019/2. 61–64.

²¹ Vö. JABLONCZAY Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, 2019/2. 77–110.

lehetőségterének vonatkozásában az 1967-es események befolyását is érdemes alaposabban szemügyre venni: az izraeli–magyar kulturális kapcsolatok befagyasztásán túlmenően a genocídium emlékezetének diszkurzív gyakorlataira, reprezentálhatóságára milyen módon hat(hat)ott a magyar külpolitikának az 1967-es arab–izraeli hatnapos háborúhoz való viszonya?²²

A felvetett kérdésekkel szorosan érintkezve, jelen tanulmányban²³ a jeruzsálemi és a frankfurti perek egyik tanújának, Szenes Erzsinek – (1902, Rajec – 1981, Jeruzsálem) holokauszt-túlélő, költő, író, újságíró – jeruzsálemi tanúságtevését, és mint izraeli író 1966-os magyarországi megjelenését vizsgálom, továbbá a túlélő író kulturális emlékezetből való kiesését problematizálom. Dolgozatomban a túlélő-tanú megszólalásának történeti és szemantikai fordulatóval foglalkozó elméletekre támaszkodva, forráskutatást, valamint kontextuális elemzést végezve azt próbálom bizonyítani, hogy Szenes Erzsik a hatvanas évek magyar holokausztemlékezeti beszédmódjában az áldozati szerep társadalmi átformálásának szimbolikus alakja lesz, áldozatból tanúvá válik, történetén keresztül az elfelejtett kelet-európai (magyar) diszkurzus egy mind ez idáig nem érintett, sajátos aspektusa – az izraeli–magyar túlélői emlékezet jelentkezése – válik láthatóvá. A tanú 1966-os magyarországi visszatérésének értelmezését árnyalando a magyar–izraeli kulturális kapcsolatok 1964–1966-os fejleményeiről szintén szót kell ejteni, így kerül be az elemzésbe ellenpontként Schön Dezső, az *Új Kelet*, az izraeli–magyar napilap felelős szerkesztőjének saját helyzetére és a diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó reflexiója is. Szenes Erzsik tanúságtevését két irányból értelmezzük: a jeruzsálemi perben tett tanúvallomásának szövegcentrikus elemzését a magyarországi szerepléséhez kapcsolódó kontextus-, befogadás- és rövid szövegelemzés követi.

²² A nyugati holokausztemlékezeti diszkurzusok alakulástörténetének diszkontinuitásában az 1967-es eseményeknek szintén nagy szerepet tulajdonítanak. Vö. Enzo TRAVERSO: I. m. 233.

²³ Szenes Erzsik hatvanas évekbeli szerepére már az említett tanulmányban rámutattam, ez a dolgozat a téma részletes kifejtésére szolgál. JABLONCZAY Tímea: Hivatalos amnézia... I. m.

Szenes Erzsi, az elfelejtett költő

Szenes Erzsi a két háború között a határon túli csehszlovákiai (szlovenszkói) magyar irodalmi műhelyek egyik elismert szereplője volt, az ötvenes években izraeli írotársai úgy jellemezték, hogy ő volt az az egyetlen Izraelben letelepedett magyar zsidó költő, akit a magyar zsidó olvasóközönség és a magyar irodalom is elismerésben részesített.²⁴ Azonban Magyarországon személye és munkái napjainkban – egy szűk kört leszámítva – nem ismertek. A háborút követően neve főként a (cseh)szlovákiai magyar kisebbségi irodalomtörténetekben maradt fenn (költeményeit, elbeszéléseit értékelték),²⁵ 1945 után – főként izraeli emigrációjával – alakja és művei a háború előtti úgynevezett női irodalmi hagyománnyal együtt elsüllyedtek, úgyszólván kitorlódtak az irodalmi köztudatból, és még az ezredforduló utáni női alkotók nagy újrafelfedezési hulláma sem vezetett el rekanonizálásához.²⁶

²⁴ GERVAI Sándor: A „Nyugattól” – Keletig. Szenes Erzsi útja. *Új Kelet*, 1954. december 5. 2.; GRÉDA József: Szenes Erzsi emléke áldás. *Új Kelet*, 1981. április 24. 7.

²⁵ A teljesség igénye nélkül: FÁBRY Zoltán: *Nőtrő Szlovenszskón*. In: Uó: *Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918–1938)*. Slov. vyd. krásnej lit, Bratislava–Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 61–65.; FÁBRY Zoltán: *Szenes Erzsi versei*. In: FÁBRY Zoltán: *Összegyűjtött írásai 2*. Válogatta, összeállította FONÓD Zoltán. Madách Kiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, Bratislava–Budapest, 1981. 256–257.; CSANDA Sándor: Szenes Erzsi költészete. *A Hét*, 1967/2. 26. 11.; TURCZEL Lajos: *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Madách Kiadó, Bratislava, 1982. 33–44.; TÓTH László: Nyolc arckép. „Nem vagyok azonos többé önmagammal...” In: Uó: *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1993. 64–69.

²⁶ Legújabbban vö. JABLONCZAY Tímea: „Megtalált (?) identitás. Szenes Erzsi: A lélek ellenáll. In: DOBOS István–BENE Sándor (szerk.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*. Budapest, 2008. augusztus 22–24. Budapest, 2008. Forrás: <http://mek.oszk.hu/07600/07689/html/#16> (Letöltve: 2022. 03. 14.); JABLONCZAY Tímea: Nagymihálytól Jeruzsálemig. Az újrafelfedezett írónő: Szenes Erzsi. *Szombat*, 2014/3. 30–34.; JABLONCZAY Tímea: Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződéséi Szenes Erzsinnél. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 2014/2. 18–36. Forrás: <http://tntefjournal.hu/vol4/iss2/jablonczay.pdf> (Letöltve: 2022. 03. 14.); GÖRÖZDI Judit: Magyar-zsidó írói identitások Szlovenszskón. Szenes Erzsi és Szabó Béla önéletrajzai. In: BALOGH Magdolna (szerk.): *Választások és kény-*

A túlélő író életpályájának ismertetésénél – az alapadatokon kívül – e helyütt azokra a tartalmi elemekre szorítok, amelyek hatvanas évekbeli visszatérésénél bizonyulnak lényegesnek. Szenes Erzsit a két háború közötti csehszlovákiai magyar (női) alkotói nemzedék egyik legtehetségesebb tagjának tekintették, egyszerre volt költő és újságíró, aki újságíróként is írói művészetéről tett tanúbizonyságot. Egyidejűleg dolgozott csehszlovákiai magyar nyelvű napilapoknak (*Kassai Napló*, *Prágai Magyar Hírlap*, *Magyar Újság*), míg rangos magyar folyóiratokban és napilapokban (*Nyugat*, *Múlt és Jövő*, *Pesti Napló*, *Szép Szó*) költőként, íróként publikált. Vagyis nem a csehszlovákiai kisebbségi magyar peremlét jelentette számára az érvényesülés kizárólagos színterét, hanem megpróbált bejutni a magyar irodalom nyilvánosságába, nem is sikertelenül: három verseskötetét (*Selyemgombolyag*, 1924; *Fehér kendő*, 1928; *Szerelmet és halált énekelek*, 1936) Magyarországon publikálta, amely köteteket a korszak vezető írói, irodalmárai (Ignotus, Babits, Radnóti, Füst Milán) dicsérték. Írt kisregényt (*Nyártól nyárig*, 1943), elbeszéléseket is. Családjával 1942-ig a Kassához közeli Nagymihályon élt, de újságíróként sokat volt úton, otthonosan mozogva Európa modern nagyvárosaiban Budapeستől Prágán, Berlinen keresztül Párizsig, és tudósított az aktuális európai kulturális eseményekről. A korabeli sajtóban megjelent cikkek alapján azt is kockázat nélkül állíthatjuk, hogy Budapesten nem csupán a versei keltek feltűnést, amelyek valószínűleg önmagukban nem lettek volna elegendőek, hogy közismertté tegyék, hanem szavalóművészként, színészként, sanzonénekesként rendszeresen fellépett az 1920-as, 1930-as évek színházi, irodalmi eseményein, és megfordult zsidó szubkulturális környezetben, izraelita felekezeti és cionista kötődésű rendezvényeken is. Vagyis ismertségét a korabeli nyilvánosságban való állandó jelenlétének köszönhetette. A holokauszt traumája életének koordináta-rendszerét változtat-

szerek. Zsidó önkép és közösségtudat Közép-Európában (Irodalom és kultúrtörténeti tanulmányok). Reciti, Budapest, 117–130.; JABLONCZAY Tímea: Száműzetés, melankólia, a nyelv idegensége Szenes Erzsi költészetében. *Irodalmi Szemle*, 2018/5. 59–77.; Uő: „Csak szabadságban érdemes élni”. Az izraeli újrakezdés Szenes Erzsi írásaiban. *Múlt és Jövő*, 2018/2–3. 151–166.

ta meg, 1939-ban magyar zsidóként a nagymihályi gettóba zárták, ahol 1939 és 1941 között naplót vezetett. Elmondása szerint ennek a naplónak a szövegén alapul az 1966-ban megjelentetett, *A lélek ellenáll* című félig irodalmi, félig dokumentumjellegű holokausztkönyve. Menekülésének és deportálásának körülményeiről tanúvallomásokban, tárcákban, interjúkban nyilatkozott. A koncentrációs táborokból való felszabadulása után tudta meg, hogy családjából egyedül ő élte túl a holokausztot. Pozsonyban tett kísérletet az újrakezdesre, a *Tribuna* nevű szlovák lapnak írta visszaemlékező cikkeit, de néhány év után úgy döntött, hogy kivándorol Izraelbe. 1949 decemberében kelt útnak, és élete végéig Izraelben maradt. A Tel-Avivban működő *Új Kelet* munkatársa lett, előadóművészként szerepelt költői esteken (főként a Nemzetközi Cionista Nőszervezet, a WIZO estjein), dolgozott a Jad Vasem magyar archívumának.

Szenes Erzsi magyar kulturális köztudatból történő kiiktatása gyaníthatóan nem csak a két háború közötti női irodalmi hagyományt ért diszkrimináció következményeként könyvelhető el, és nem csak arról van szó, hogy a szerző egy magas esztétikai mércével rendelkező irodalmi kánon számára nem vált felfedezhetővé. Elsüllyedése és elfeledése nem maradt teljesen végleges, személye éppen újbóli megjelenésével (1964–1966) és hirtelen eltűnésével (1967) válhat érdekessé, és ez kapcsolhatja őt az emlékezettörténeti folyamatok újraértelmezésének áramába. Két világháború közötti megbecsültsége ekkor vált jelentéssé és jelentőssé, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, épp korábban felépített társadalmi identitására alapozva tudott egy kurta időre visszatérni az irodalmi mezőbe. Már-már úgy látszott, két háború közötti munkái ismét napvilágot látnak, elindul a kánonba való beillesztés folyamata (vagy inkább rekanonizálása), azonban ismételt sikeres nyilvános részvétele rövid időre szűnt, 1967 után újra a felejtés hosszú évtizedei következtek. Annak a feltételezése, hogy Szenes Erzsi hatvanas évekbeli magyarországi szereplése olyan jelentéssel bírhat, amely e periódus emlékezettörténetének értelmezésében fontos tartalmi elem, és ebben a folyamatban szimbolikus szerepet tölthet be, több okból sem tűnik tévesnek. Szenes Erzsi szerepének, jelentőségének kulcsmozza-

nata, hogy az Eichmann-per, majd a frankfurti per egyik magyar tanúja volt, és hogy izraeli szerzőként lépett vissza 1966-ban a magyar irodalomba, megjelentett naplójával (*A lélek ellenáll*) és személyesen (a Könyvhét egyik külföldi vendégeként) is – mégpedig a per(ek) tanújaként, a genocídium emlékezetének tanúságtévőjeként. Egyrészt ebben a periódusban nem Szenes volt az egyedüli, aki a holokauszt áldozatainak a nevében beszélt; a zsidóüldözés, a bűnösök felelősségre vonása, a társadalom morális felelősségének témája a beszédmező tárgya,²⁷ de a jeruzsálemi és a frankfurti per tanújaként szimbolikusan olyan szerepet tudott betölteni, amely az áldozatból tanúvá válás jelentéstani értelmű átalakulásával társítható. A magyar kontextus számára további jelentésmódosító erőt jelent, hogy mindezt izraeli–magyar túlélőként tette a magyar nyilvánosság előtt.

Szenes Erzszi izraeli és magyarországi tanúságtévésének értelmezéséhez a tanúknak az Eichmann-perrel összefüggő korabeli jelentéseit, az ezredfordulón artikulálódó, a túlélő-áldozat átalakult szerepével foglalkozó diskurzus főbb pilléreit tekintem át, valamint érintem a magyar tanúk jelentőségének kérdését is.

²⁷ Többek között lásd BENOSCHOFKY Ilona–KARSAI Elek: *Vádirat a náciizmus ellen I–III*. MIOK, Budapest, 1958–1967; KARSAI Elek: *Fegyvertelen álltak az aknamezőkön. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. MIOK, Budapest, 1962; LACKÓ Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1966; SÓLYOM József–SZABÓ László: *A zuglói nyilasper*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1967; SÓS Endre: *Tanúvallomás*. MIOK, Budapest, 1962; BETLEN Oszkár: *Élet a halál földjén. Auschwitzvi visszaemlékezések*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1959; JAK Sándor: *Emberek a máglyán*. Táncsics Kiadó, Budapest, 1959; VIDOR Gáborné: *Háborog a sír*. Magvető Kiadó, Budapest, 1960; BRUCK Edith: *Ki téged így szeret* [1958]. magyarul: Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964; PALOTAI Boris: *A madarak elhallgattak*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1962; UÓ: *A férfi*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964; TABÁK András: *Sargasso tenger*. Magvető Kiadó, Budapest, 1965; MEZEI András: *A csodatevő és más történetek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

Áldozatból tanú

Az Eichmann-per előkészületei során a bíróság kettős célt akart elérni: egyszerre szerették volna a jogi keretek betartását érvényesíteni, minthogy Eichmann bűnösségét kellett bizonyítani, ugyanakkor a túlélők szerepeltetéséből fakadó hatáskeltésre is építettek. Egyrészt a rendőrség és az ügyészség számos dokumentumot gyűjtött össze a hosszadalmas tárgyalássorozat előtt, amelyek elegendőek voltak Eichmann halálos ítéletének megalapozásához, másrészt a tanúk felvonultatásának rituális, szimbolikus, érzelmi hatásában is bíztak.²⁸ Tanulva a nürnbergi per példájából, mely a háborús bűnösökre összpontosított, és az áldozatok történetét figyelmen kívül hagyta, egyfajta korrekcióként, olyan törvényszéki tárgyalást szerettek volna előkészíteni,²⁹ amelynek kiterjedt hatása lesz, a látenciaszakaszban rekedt múlttal való szembenézést feloldja, és a „kommunikatív elhallgatás és a hallgatás megtörését”³⁰ sietteti. Gideon Hausner főügyész a vád nyitóbeszédében hangsúlyozta, nem egyedül vádolja (*j'accuse*) a vádlottak padján ülő embert, hanem hatmillió áldozat szószólója, azoknak a millióknak a nevében is beszél, akiknek a hangját már nem lehet hallani.³¹ Az ügyészhez hasonlóan, szimbolikusan a tanúk sem csak a maguk nevében beszéltek, nem csak önmagukat képviselték.

Hannah Arendt tudósításaiban (illetve könyvében) a per során szerepeltetett tanúkkal kapcsolatban ellenérzést fogalmazott meg. Landau főbíró véleményével összhangban, valamint Gideon Hausner főügyész és egyéb kommentátorokéval ellentétben szerepüket visszásznak tartotta.³² Minthogy nem volt bizonyító ere-

²⁸ Michal SHAKED: *The Unknown Eichmann Trial: The Story of the Judge. Holocaust and Genocide Studies*, 2015/1. 7.

²⁹ Annette WIEVIORKA: *The Era of the Witness*. Cornell University Press, Ithaca, 2006. 66–68.; Marianne HIRSCH–Leo SPITZER: *Witness in the Archive: Holocaust Studies/Memory Studies*. In: Susannah RADSTONE–Bill SCHWARZ (eds.): *Memory, Histories, Theories, Debates*. Fordham University Press, New York, 2010. 392.

³⁰ Aleida ASSMANN: I. m. 81.

³¹ Gideon HAUSNER: *Ítélet Jeruzsálemben*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 458–460.

³² Vö. Marianne HIRSCH–Leo SPITZER: I. m. 391.; Arendt és Hausner eltérő nézőpontjáról lásd Leora BILSKY: *Történetmondók versenye és az Eichmann-per. Múlt és Jövő*, 1998/4. 55–69.

jük a per kimenetelét tekintve, a tanúskodó túlélők sokaságát úgy jellemezte, mint akik tömeggyűlésen vettek részt, mely „propagandának tünt”, a túlélők beszédhez való jogáról is ironikusan mint a „tanúk irrelevanciához való jogáról” írt.³³ Mindössze két tanúval kapcsolatban nem fogalmazott ironikusan. Zindel Grynszpan tanúvallomását azért találta figyelemre méltónak, mert tíz perc elegendő volt számára ahhoz, hogy „27 év kevesebb, mint huszonnégy óra alatt lezajlott értelmetlen megsemmisítésé”-t elmesélje. Abba Kovnerét pedig azért, mert tanúvallomásában egyedülálló módon egy német segítségnyújtását mesélte el.³⁴ Arendt a tanúkkal kapcsolatban ugyanakkor mást is megfogalmazott (amelyet Bilsky is átvett): a túlélő áldozatok szerepeltetésével a per a náciak végső szándékát megghiúsító szimbolikus aktust vitt színre, hiszen a per nyilvánossága előtt az önmagukat és az áldozatokat képviselő tanúk egy olyan felfoghatatlan bűncselekmény, szisztematikus népiirtás után maradtak életben, amely bűncselekményeket a tettesek nyomok és tanúk nélkül akarták elkövetni.³⁵ Landau elnöklő bíró vagy Arendt a tanúk felvonulását – a zűrzavarok, az ellentmondások, az emlékezők tévedései miatt – kifogásolták, Hausner vagy a későbbi kommentátorok számára éppen a kollektív hang jelentette a tárgyalás legjelentősebb örökségét.³⁶

Többek között Tom Segev, Annette Wiewiorka, Enzo Traverso, David Cesarani, Leora Bilsky által fémjelzett diszkurzus, valamint a traumaelmélet teoretikusai – főként Shoshana Felman, Cathy Caruth, Dori Laub – azok, akik az európai zsidóságon elkövetett náci népiirtás emlékezetét, tanúságtételeit helyezték vizsgáldásuk homlokterébe, az Eichmann-perben szereplő tanú

³³ Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem*. I. m. 635., 637.; Uó: *Eichmann Jeruzsálemben*. I. m. 249–250.

³⁴ Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben*. I. m. 252–258.; vö. ZOMBORY Máté: A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése. A kulturális traumaelmélet kudarca. *Szociológiai Szemle*, 2017/2. 33–36.

³⁵ Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben*. I. m. 258.; Shoshana FELMAN: *The Return of the Voice*. In: Shoshana FELMAN–Dori LAUB: *Testimony – Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. Routledge, New York, 1992. 208.; Leora BILSKY: I. m.

³⁶ Marianne HIRSCH–Leo SPITZER: I. m. 392.

pozícióját kulcspontinak tekintették, és az áldozat/tanú jelentésének újragondolásához kötötték vissza értelmezési keretük kiindulópontját. Wieviorka a pernek a genocídium emlékezetében játszott kitüntetett szerepére mutatott rá első kiadásban 2008-ban megjelenő monográfiájában (*The Era of Witness*), a tárgyalás fontosságát az áldozat pozíciójának átalakulásában jelölve meg: a korábbi áldozat a pernek köszönhetően válhatott tanúságtevő tanúvá, akinek ekképpen átalakult a társadalmi pozíciója is. Az elkövetőre irányuló fókusz, illetve a kívülálló objektív történetész narratívája helyett a túlélő-tanú kerül kitüntetett szerepbe, aki ráirányítja a figyelmet az emlékezet szükségességére, kiegészíti a történelmet, voltaképpen az emlékezet megtestesítőjeként a történelem hordozójává válik, és a múlt folyamatos jelenlétéről tanúskodik.³⁷

Shoshana Felmant, aki az ezredforduló körüli években alapvetőnek számító dekonstrukciós pszichoanalitikus megközelítésre építette a per szimbolikus dimenziójával foglalkozó tanulmányait,³⁸ éppen Arendt tanúkkal szembeni averziói erősítették meg abban, hogy a jeruzsálemi pert mérőöldkőnek tekintse, és mint jogilag és történelmileg radikálisan új eseményt értelmezze.³⁹ Felman hangsúlyozza, a nézők előtt lejátszott dráma tette lehetővé, hogy az áldozat pozíciójában konceptuális forradalom játszódjék le. Az áldozat a nyilvánosságban a jogi aktus révén beszélő pozícióhoz jutott, és a történelem szerzőjévé válva elmondhatja saját történetét.⁴⁰ Azzal, hogy a per teret biztosított a túlélők hangjának, azok egyrészt szemantikai autoritáshoz jutottak, másrészt egyéni tanúvallomásaikkal kollektív történetet hoztak létre. A tanúvallomást tevők gyászolnak és emlékeznek,

³⁷ Annette WIEVIORKA: I. m. 56., 84–88.

³⁸ Shoshana FELMAN: *The Juridical Unconscious. Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Harvard University Press, Cambridge, Ma. London, 2002.

³⁹ Arendt Eichmann könyvének tanúk szerepét értelmező fejezete külön polémia tárgyát képezi. Shoshana Felman Arendttel vitatkozva alakította ki pszichoanalitikus traumaelméletének főbb keretét (Ka-Tzetnik összeomlásának értelmezésével), amely elmélettel szemben az Arendtet újraolvasó Zombory Máté markáns kritikát fogalmazott meg. In: ZOMBORY Máté: I. m.

⁴⁰ Shoshana FELMAN: *Theaters of Justice: Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust*. In: Uó: *The Juridical Unconscious*. I. m. 124–125. 39. lj.

autoritásuk azokra is kiterjed, akik nem éltek túl a holokausztot, az áldozatok nevében is beszélnek.⁴¹

A per (kitüntetett) tanúvallomásait, illetve a későbbi, főként videóinterjús visszaemlékezéseket, pszichoanalitikus alapszituációkat értelmező traumaelméletek a történelem és reprezentáció, reprezentáció és emlékezet közötti eltolódásra mutattak rá, és egy olyan elméleti keretet dolgoztak ki, amelyben a tanúsítást mint jelenben zajló cselekményt és nem mint múltból szóló beszámolót értelmezték. A tanúság funkcióját pedig a dehumanizált áldozat beszédében rejlő affektív közvetítéshez kapcsolták, kiemelve az elhallgatások, a kettős emlékezeti struktúra (védőpajzsként működő emlékezés, ami elbeszélést hoz létre, és az érzékek emlékezetét, a mélyemlékezet betörésének kivédési kísérleteivel)⁴² működését, és az empátikus meghallgatás (odahallgatás) fontosságát.⁴³

Dolgozatom további argumentációja a tanúval kapcsolatos diszkurzus alap gondolatára épít, elsősorban a kimondott beszédre koncentrál (jelezve az elhallgatásokat is), és abból indul ki, hogy az Eichmann-per által jön létre az áldozat tanúvá alakuló szemantikai autoritása; az érzelem, empátia, emlékezet a történelem mellé egyenrangú aspektusként azáltal kerül, hogy belátást nyer, a dokumentumok bizonyító erejéhez képest a holokauszt áldozatai olyan tanúk, akik maguk a tények.⁴⁴ A ritu-

⁴¹ Marianne HIRSCH–Leo SPITZER: I. m. 392.

⁴² Uo. 394.

⁴³ Zombory Máté a pszichoanalitikus traumaelméletek használhatóságával kapcsolatban markáns kritikát tartalmazó argumentációja (kognitív és morális kudarcként értelmezve azokat), alighanem a narratív igazság és „történeti igazság” közötti, feloldhatatlannak látszó ellentétére épülő vita része. A szerző ellenérve a tanú arendti értelmezését kritika alá vonó Felmannal szemben, hogy Felman Arendtet egyoldalúan olvasta, mellőzte a tanúnak a tudás és tapasztalat közvetítésére vonatkozó szerepét, valamint: „Míg Arendt számára a tárgyalás drámai pillanatának csendje az ellenfeleit »néma anonimitásban« eltüntetni igyekvő náci program feletti győzelmet jelenti, Felmannál a tehetetlen néma áldozat testi tanúságának drámaisága az, ami e győzelmet lehetővé teszi.” Továbbá „Arendt írása tagadhatatlanul humánusabb, amennyiben meghallgatja a beszélő szubjektumot ahelyett, hogy tudattalan áldozatnak tekintené, akinek az a szerepe, hogy a traumaként felfogott történelmi esemény élő emlékműveként szolgáljon.” ZOMBORY MÁTÉ: I. m. 36.

⁴⁴ Annette WIEVORKA: I. m. 85.

álisan felvonultatott tanúk a per szimbolikus, jogi aktusán keresztül nyerik el társadalmi státuszukat, amelyben a visszanyert önbecsülésen és elismerésen kívül hangsúlyos elem, hogy emlékező csoport tagjává válnak, a halottak emlékezetét közvetítik, magukra véve a jövő felé való átadás feladatának súlyát.⁴⁵

A magyar tanúk

A tárgyalás megkezdése előtt, a tanúk kiválasztásakor a vádhatóság a bizonyítási eljárást tartotta szem előtt. (Arendt kritizálta a tanúk megválasztását is.) A túlélő tanúk egymás után mesélték a sokkoló történeteiket verésekről, megaláztatásokról, gyilkosságokról, tömeges kivégzésekről, koncentrációs táborokba, illetve megsemmisítő táborokba való deportálásokról, kényszermunkáról, csakhogy a történeteiknek nem volt bizonyító erejük abban az értelemben, hogy nem tudtak Eichmann konkrét tetteiről vallani, a 111 tanú többsége nem találkozott személyesen Eichmann-nal.⁴⁶ A precedens nélküli bűncselekményekről valló beszédek drámaisága összeütközött a joggal, és a jogi rend betartása érdekében előfordult, hogy a túlélő tanúvallomását megszakították. Cesarani is céloz rá, a tanúk a valóságban (a szemantikaiautoritás-pozíciójuk értelmét árnyalando) csak korlátozottan tudták a saját történeteiket elmesélni.⁴⁷ Landau főbíró szerette volna a jogi eljárásrendet kontroll alatt tartani, aki emiatt kénytelen volt Gideon Hausnerrel is vitába szállni; volt olyan eset, amikor egy izraeli nemzeti hős beszédét is félbe kellett szakítani⁴⁸ (Szenes Erzsínél is látni fogunk rá példát). Habár az ítélet meghozatala szempontjából az előzetes dokumentumok elegendőek lettek volna a bíróság számára, a vádhatóság a jogi processzust is be akarta tartani, szükség volt olyan tanúkra, akik közvetlenül tudtak Eichmann és vezérkará-

⁴⁵ Aleida ASSMANN: I. m. 236.

⁴⁶ Michal SHAKED: I. m.17.

⁴⁷ Uo. 22.

⁴⁸ Uo. 15–16.

nak tetteiről vallani, ezért a magyar tanúknak különösen nagy szerepük volt a tárgyalás során.

A magyar tanúk vallomása 1961. május 24-én, az ötvenkettedik tárgyalási napon kezdődött, és június 2-áig, hét tárgyalási napon át tartott. Tizenhárom, javarészt izraeli állampolgárságú magyar tanút hallgattak meg.⁴⁹ A tanúk magas száma is jelzi, hogy a tárgyalás szempontjából a magyar ügy az izraeli vádhatóság számára különösen fontos volt. Eichmann ugyanis, mint a Birodalmi Biztonsági Főhivatal zsidó ügyek részlegének vezetője, vezérkarával 1942–1944 között a szlovák, holland, francia, belga, görög, észak-olasz, magyar zsidó lakosság deportálását bonyolította le, személyesen viszont csak Magyarországon vett részt a lakosság gettósításának és elhurcolásának megszervezésében. 1944. április végétől július elejéig a mintegy 440 000 zsidónak minősülő magyar állampolgár haláltáborokba való deportálását Eichmann személyesen irányította, így a tanúk Eichmann közvetlen áldozatai voltak, többen kapcsolatba kerültek vele, így személyes döntéseire, cselekvési mozgásterére szolgáltatott bizonyítékot. Amikor a magyar tanúvallomásokra került sor, ahogy Schön Dezső, az *Új Kelet* felelős szerkesztője – aki tudósítóként volt jelen – fogalmazott, a magyar ügyet tárgyaló fejezet során megváltozott a törvényszéken a hangulat, „mindenki látja, mindenki hallja, mindenki érzi”, mert „ez a per Adolf Eichmann legszemélyesebb pere”.⁵⁰ Freudiger Fülöp, a Zsidó Tanácsa tagja, az egykori Budapesti Autonom Orthodox Izraelita Hitközség elnöke a Sonderkommando tagjaival folytatott tárgyalásokról, a Zsidó Tanácsról, az Auschwitz-jegyzőkönyvről beszélt, ezalatt botrányok, bekiabálások szakították félbe a tárgyalást.⁵¹ Dr. Arje Breszlauer a budapesti Üvegházról, a halálmenetről, a védlevelekről, Raoul Wallenberg mentőakciójáról, Aviva Fleishmann a halálmenetről, anyja haláláról vallott. Joel Brand szerepe jelentős volt, mint az egykori budapesti mentőbizottság tagja, Eichmann-nal folytatott tárgyalásokat – ez volt az „árut

⁴⁹ Friedrich Karl KAUL: *Az Eichmann-ügy*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 214.

⁵⁰ SCHÖN Dezső: *A Jeruzsálemi per*. Új Kelet Kiadó, Tel-Aviv, 1962. 274.

⁵¹ Uo. 277.

véért, vért áruért” akció, melynek a tétje „egymillió zsidó megmentése” lett volna.

Schön Dezső Freudiger Fülöppel kapcsolatban a másodlagos tanú szerepére (aki nem volt közvetlenül az atrocitás áldozata), százezrek nevében való képviselőre reflektál: „nem volt gettóban, nem került deportáló vonatra, ha meg tudja őrizni az önuralmát, akkor is mások szenvedéseiről tudott volna beszélni. [...] Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a téglagyáraknak ne legyen tanúja. Hogy ne számoljanak be a világnak, mi történt a munkácsi, máramarosszigeti, szatmári, nagyváradi és a többi gettóban. Hogyan vertek, kínoztak, vallattak, hogyan szedték ki a zsidókból, – akik még abban reménykedtek, hogy visszatérnek otthonaikba – a titkot: hol, kinél rejtették el a pénzt, árut, aranyat, ékszert, holmit... A magyar zsidóság hatszázezer mártírját siratja.” A „minimális elégtétel”-re utalva: „Eichmann szerepén és a körülmények szerencsétlen összejátszásán túl, szenvedéseinket méltó szavakban formálják és jegyezzék fel.”⁵²

A többi tanúvallomáshoz hasonlóan, a magyar tanúságtevő beszédek sem tudtak „csak” Eichmann és társai büntetteiről vallani, nyilvánvalóan sok személyes traumatikus emléket is tartalmaztak, melyek egyrészt nehezítették a per jogi rendben tartását, de az áldozattal való azonosulást, a szolidaritásérzést erősítették. Dr. Földi Márton az ungvári gettóról, családjá deportálásáról, személyes tragédiájáról beszélt: amikor Auschwitzba érkeztek, a férfiak balra, a nők és a gyerekek jobbra mentek. „A nők csoportja elindult, mentek és eltűntek. Hirtelen észrevettem a feleségemet. Hogy hogyan ismertem fel őt? Pici kislányom piros kabátkát viselt, ez a piros pont volt a jel számomra, amely megmutatta, hogy ők vannak ott. Ez a piros pont egyre távolodott, egyre kisebb és kisebb lett... Én jobbra mentem, és nem láttam őket többé soha.”⁵³

⁵² Uo. 275.

⁵³ Uo. – A Jeruzsálemi per képekben, oldalszám nélkül.

Szenes Erzsi tanúvallomása az Eichmann-perben

Eichmann személyes döntéseinek, cselekvési szabadságának igazolását célzó, bizonyító erejű vádnak lesz az egyik tanúja Szenes Erzsi is. Szenes Erzsi Elisheva mint (cseh)szlovákiai születésű újságíró tanúvallomását 1961. május 25-én, az 53. beidézett tanúként magyar nyelven tette meg.⁵⁴ Személyes történetének része, hogy egyrészt szlovákiai menekült, de női atrocitástörténetek elszenvedője és tanúja volt, valamint részese és áldozata azoknak az eseményeknek, amelyek az Eichmann-perben és az 1963-as frankfurti Hunsche–Krumey-perben is – melyben a Zsidó Tanács 1944. július 19-i cselekvésképtelensége volt a vádpont – kulcsfontosságúak voltak. Rajta volt ugyanis azon a vonaton, mely „a vádhatóság birtokában perdöntő bizonyítéknak”⁵⁵ számított. Ez volt az a bizonyos kistarcsai transzport, amelyet már a nagy deportálások után, vagyis miután kormányzói utasításra nem lehetett több transzportot indítani, Eichmann parancsára, kétszer, másodjára sikerrel küldtek ki Auschwitzba. Szenes Erzsi így a kistarcsai internálótáborból deportált, visszarendelt és újradeportált transzport túlélőjeként beszélt a tárgyaláson tanúként, akinek tanúvallomását Eichmannék ellen közvetlen bizonyítéknak lehetett tekinteni.

A per reprezentációit tekintve a keletnémet Friedrich Karl Kaul 1965-ös könyvében említi, bár elírja a nevét, Elisheva Genesként (újságíró) hivatkozik rá mint 3. tanúra, aki az őrizetbe vétel barbár körülményeiről, a nők elleni atrocitásokról beszélt.⁵⁶ Gideon Hausner szintén idéz Szenes tanúvallomásából („marhavagonokba zsúfoltak bennünket, utaztunk egy ideig, aztán csak azt éreztük, hogy a vonat az ellenkező irányba halad, és aztán visszaérkeztünk Kistarcsára”⁵⁷). Bár az *Új Kelet*ben is beszámol-

⁵⁴ Szenes Erzsi tanúvallomása angol nyelven: *Testimony of Erzsébet Elisheva Szenes At the trial of Adolf Eichmann*. Session No. 53 10 Sivan, 5721 (25 May 1961) 1999, The Nizkor Project. Forrás: <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/index-03.html> Session 53 (Letöltve: 2022. 03. 14.). A tanúvallomásból vett idézetek a szerző fordításai.

⁵⁵ SCHÖN Dezső: I. m. 275.

⁵⁶ Friedrich Karl KAUL: I. m. 214.

⁵⁷ Gideon HAUSNER: I. m. 212.

nak tanúvallomásáról, sőt 1961. május 26-án címlapra kerül („A Szlovákiából átszökött Szenes Erzsí írónőnek nem hitték el a borzalmakat”),⁵⁸ feltűnő, hogy Schön Dezső, a lap felelős szerkesztője, perről írt cikksorozatában és a *Jeruzsálemi per* (1962) című könyvében (a könyv függeléke a perről és a tanúkról készült fotókat is tartalmaz), a magyar tanúk közül Szenes Erzsit mintegy kifelejteti. A kistarcsai transzport fontosságával foglalkozó részben az esemény életben maradt tanújára, Szenes Erzsire nem hivatkozott, noha „ez perdöntő bizonyíték, Servatius is érzi, hogy a kistarcsai vonat miatt szorul a hurok védenca nyakán”.⁵⁹ Hogy Schön miért nem szerepelteti Szenes Erzsí tanúvallomását, és a perdöntő bizonyíték bemutatásakor miért nem említi még a nevét sem, nehezen megválaszolható kérdés. Egyrészt munkatársak voltak, és bár Schön ugyanott felelős szerkesztő volt, ahol Szenes külső munkatársként publikált, Szenes nem csupán újságíró volt, hanem a háború előtt elismert magyar költő, így is mutatták őt be a lap hasábjain.⁶⁰ Schön Dezső, amikor a kistarcsai transzport – mint kardinális esemény – tanújaként az eseményt átélő tanú (azaz Szenes Erzsí) helyett Freudiger Fülöpöt nevezi meg, a másodlagos tanút, ezzel az eseménysornak új jelentést ad. Itt tudja ismertetni ugyanis Servatiusnak a tanúhoz intézett keresztkérdéseit: „Ki tiltotta meg a zsidóknak, hogy vonaton utazzanak? Ki állította fel a kistarcsai internálótábor? Ki hajtotta végre a zsidóellenes utasításokat? Minden kérdés átlát-szó: azt akarja bizonyítani, hogy zsidógyűlölet terén a magyarok nem voltak importra utalva, sőt, kaptak is az alkalmon, hogy Németország példáját követve, ilyen formában szabaduljanak meg a zsidóktól...”⁶¹ A Servatius által felvetett kérdések, amelyek szándékuk szerint a náci németek felelősségének tompítására irányultak, olyan témát neveztek néven – a magyar kormány kezdeményezése, felelőssége –, amely Schön Dezső (és az izraeli magyarok) számára nem melléktéma. A magyarok felelősségre vonása, a kivándorlás és a kárpótlás a legfontosabb ügyek, me-

⁵⁸ Vö. *Új Kelet*, 1965. május 26. 1.

⁵⁹ SCHÖN Dezső: I. m. 275.

⁶⁰ GERVAI Sándor: I. m.

⁶¹ SCHÖN Dezső: I. m. 275. (1961. május 26.)

lyek a hatvanas évek derekán Schön által az izraeli–magyar nyilvánosságának szánt értelmezési keret központi tartalmi elemeiként jelennek meg. Éppen ez az a kérdéskör, amelyet a magyar állam 1960–1961-ben is megkerülni igyekezett. Tudható, hogy a magyar fél a per előzetes dokumentációjának összeállításában is oly módon adott segítséget – Lévai Jenőn keresztül –, hogy a bemutatott anyagból a magyarok felelősségének kisebbitése, a cionisták németekkel való kollaborációja kerüljön előtérbe.⁶²

Szenes Erzszi szlovákiai menekültként először az 1942 májusában történt szlovákiai deportálásokról és a fiatal nők elleni atrocitásokról beszélt: „Szlovákiában, Michalovce-ban, először is elfogták a fiatal lányokat. Ez sokkolta a családokat, hiszen nem hitték, hogy tényleg elviszik a gyerekeket, a lányokat, a fiatal nőket és az egyedülálló nőket. Én is köztük voltam. Azokban a napokban még sikerült elmenekülnöm és elbújni. De később mégis elfogtak, és az egyik transzportba kerültem, amely már kész volt a deportálásra, de a legutolsó pillanatban sikerült onnan elmenekülnöm. Azt kell mondanom, hogy május 5-én, amennyire én tudom, körülbelül 3000 zsidót deportáltak Michalovce-ból.” Szenest mint tanúságtevő íróat a nagymihályi zsidók deportálásának története sokáig kísértette, az elpusztított nagymihályi zsidó közösség történeteit később is feldolgozta, tárcáiban újra meg újra felidézve alakjaikat, világukat, nyelvüket, életmódjukat. A saját közösségi nyelvhasználatával, nyelvi kódokkal rendelkező közösségről készített utolsó pillanatkép szintén része lett a tanúvallomásának. Ahogy ez a történet tárcáiban több ízben előkerült, a tárgyalóteremben ugyancsak el akarta mondani, fel akarta idézni egy teljesen nyomtalanul eltűnt közösség emlékeit. A tanú azokat is képviselte, akik nem maradtak életben, az elnyert szemantikai autoritás a kollektív hangként való megszólalást is lehetővé tette: „Ez 1942 májusában volt. A zsidókat deportálták Michalovce-ból, és később képeslapokat küldtek, amelyeken az állt, hogy Lublinba deportálták őket. »Majdnem mindannyian már a Hradokban vannak.« Ez volt a michalovcei

⁶² ZOMBORY Máté: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*, 2019/2. 41–42.

temető neve. Azt is írták: »Még nem találkoztunk Wiesnerrel.« Wiesner volt a pék, ezért ez a név azt jelentette, hogy alig ettek kenyeret.»

Az államügyész többször tette fel azt a kérdést, hogy hogyan sikerült Magyarországra átszöknie, de a válaszaiból nem sok mindenre derül fény. »A magyar írók táviratilag küldtek egy kérvényt Tisóhoz, az államelnökhöz, kérték, hogy ne deportáljanak, de nemleges választ kaptak. Ezt követően Márai Sándortól kaptam azt a tanácsot, hogy próbáljak meg Magyarországra szökni.«⁶³ A szökés javaslatával kapcsolatban tehát Márai Sándor nevét hozta szóba. Ezen a ponton még vissza akart térni a lányok brutális bántalmazására, de megszakítják az elbeszélését, a konkrétumokra kíváncsiak, hogyan jutott Budapestre. A megvalósítás körülményeiről a tanúvallomásban kitérő választ adott (gyalog átjött a határon, és elmondása szerint a külügytől kapott menedékjogot, vagyis tartózkodási engedélyt). Az 1966-ban Budapesten publikált *A lélek ellenáll* című napló előszavában úgy fogalmaz, hogy a fivére feleségével szökött át,⁶⁴ és másutt arra is céloz, hogy menedékjogot mint a *Prágai Magyar Hírlap* volt munkatársa kapott.⁶⁵ Filep Tamás Gusztáv Szenes Erzszi deportálásának körülményeit tisztázó tanulmányában úgy érvel, hogy az SS feltehetően a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) nyilvántartásából szerezhette meg Szenes adatait, és két nappal a bevonulás után, 1944. március 21-én, hajnali 5 órakor a Dárday Panzióban az ott lakó lengyel menekültekkel együtt letartóztatták.⁶⁶ Az Astoria Hotelbe vitték, amely a Gestapo gyűjtőhelye volt, négy napig tartották fogva innivaló és élelem nél-

⁶³ Gervai Sándor Szenes Erzsiről írt cikkében lejegyzí, hogy Márai kezdeményezésére mintegy negyven magyar író fordult Tisóhoz, »még a fasiszta-barát Kodolányi János is, hogy ne hurcolják el Birkenauba. Tiso hipokrita módon elhárított magáról minden felelősséget: a kérvényt kenetteljes szavakkal elutasította, mondván, hogy a deportáció nem Isten alázatos szolgájának – mármint öneki –, hanem a sátán katonáinak a műve.« In: GERVAI Sándor: I. m.

⁶⁴ SZENES Erzszi: *A lélek ellenáll. Napló és versek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 7.

⁶⁵ SZENES Erzszi: Játék a halállal. Sebesi Ernő emléke. *Új Kelet*, 1977. április 15. 10.

⁶⁶ FILEP Tamás Gusztáv: »...szabályosan »kiloptak« bennünket Magyarországról«. *Irodalmi Szemle*, 2012/8. <https://irodalmiszemle.sk/2012/08/filep->

kül – Keresztes-Fischer Ferenc magyar belügyminiszterrel, a parlament letartóztatott tagjaival, politikusokkal, gróf Apponyi Györggyel, Chorin Ferencsel, a szociáldemokrata Buchinger Manóval együtt –, ahonnan előbb a Zrínyi utcai börtönbe, majd a Svábhegyre (a Gestapo főhadiszállására) vitték, ahol súlyosan megkínózták. A tanúhoz intézett kérdések, pontosítások, rákérdezések próbálták a személyes traumatörténetet a vád bizonyító eljárásrendje felé csatornázni, így például nem tértek ki arra, pontosan mit jelentett a brutális bántalmazás, hanem Servatius azt próbálta tőle mint áldozattól megtudni, hogy a Svábhegyen, az Eichmann Sonderkommando, a Sicherheitspolizei (Sipo) és a Sicherheitsdienst (SD) budapesti parancsnokainak irodáiban tartották-e fogva, az SS vagy magyarok hallgatták-e ki. Amikor a saját atrocitástörténetét próbálta volna elmondani – mi volt a következménye a fegyveres fenyegetésnek –, amely történet felidézésébe többször kezdett bele, az ügyész rendre félbeszakította: „Asszonyom, a kérdésem az volt: emlékszik-e, hogy melyik irodában volt? Nem látott magyarokat. Emlékszik arra, hogy melyik nem magyar irodában volt? Igen vagy nem? Vagy emlékszik, vagy nem emlékszik.” A pattogó kérdésekre megpróbált ugyan válaszolni – „magas rangú tisztek voltak ott” –, de amikor el szeretne volna mondani egy zsidó és egy ferences szerzetes megkínzásának történetét, az előjáró bíró nyomatékosan rá akarta szorítani, hogy arra válaszoljon, hogy milyen irodában volt, amely kérdésre mint az események áldozata annyit tudott felelni: „Nem tudom. Nem mondták el nekem, és én nem tudtam róla.”⁶⁷

Szenest a Zrínyi utcai börtönben további hat hétig tartották fogva, majd a kistarcsai internálótáborba került, ahol, mint mondta, „mi, zsidó nők ott, Kistarcsán, a Gestapo kezében voltunk”.⁶⁸ A kistarcsai deportálónovat sorsa, története jól ismert, történettudományi szaktanulmányok sokat idézett példája – Eichmann-nak a tömeggyilkosságokban elkövetett személyes

tamas-gusztav-szabalyosan-rkiloptakl-bennuenket-magyarorszagrol/ (Letöltve: 2022. 03. 14.).

⁶⁷ *Testimony of Erzsi Elisheva Szenes At the trial of Adolf Eichmann*. I. m.

⁶⁸ Uo.

részvételével kapcsolatban felhozott bizonyító erejű történet.⁶⁹ A kistarcsai internálótáborból július 14-én, amikor már Horthy eltávolította a csendőrséget és leállította a deportálásokat, Eichmann mintegy válaszként, Benoschofsky Ilona elmondása szerint „1500 őrizetesét bevagoníroztatja”.⁷⁰ A Zsidó Tanács – Alexander Bródy tanúvallomása is ezt támasztja alá – azonnal értesítette a kormányzót, aki utasította a belügyminisztert, hogy állítsák meg a vonatot, akárhol is van, és rendeljék vissza Kistarcsára.⁷¹ Szenes így vall erről: „Nagyon sokáig álltunk a Keleti pályaudvaron. Aztán mégis elindítottak bennünket. Később, egy állomáson sokáig feltartottak bennünket.”⁷² Pontosán nem tudták, hogy mi történik, csak azt érezték, hogy a vonat az ellenkező irányba halad. (Később, az *Új Élet*ben 1964-ben készült interjúban úgy meséli el, hogy a határról küldték őket vissza,⁷³ de ez Hatvanban volt.) Visszakerültek Kistarcsára, négy vagy öt napig lehettek ott (július 19-ig). Eichmann, miután a Zsidó Tanács tagjait magához rendelte, és fogva tartotta őket, a kormányzó utasítása ellenében megparancsolta a transzport újbóli deportálását, de már egyenesen Auschwitzba. Szenes a transzportot túlélőkről nem tudott nyilatkozni, nagy részüket néhány óra alatt meggyilkolták, az ötszáz fős csoportba, amelybe került, és amelyet Fallerslebenbe küldtek, csak néhányan maradtak a kistarcsai táborból.⁷⁴

⁶⁹ Vö. Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945*. Noran Kiadó, Budapest, 2002. 277–278.

⁷⁰ BENOSCHOFSKY Ilona: *Emberrablás Kistarcsán*. In: GÁTI Ödön (szerk.): *Mementő. Magyarország 1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 69–70.

⁷¹ Vö. FILEP Tamás Gusztáv: I. m.

⁷² *Testimony of Erzsébet Eliseva Szenes At the trial of Adolf Eichmann*. I. m.

⁷³ L. I. [LENGYEL István]: A vonat másodszor is kirobogott. Beszélgetés Szenes Erzsébet költőnővel, a Hunsche–Krumey per tanújával. *Új Élet*, 1964. augusztus 1. 3.

⁷⁴ Miron Eszter (1929, Jánosháza; a Történelmi Magyarországról Bevándoroltak Szövetségének jeruzsálemi elnöke) a kistarcsai transzport túlélőjeként 1969. február 7-én tett tanúvallomást a frankfurti bíróság előtt, a Hunsche és Krumey felújított perében. Az ezekben az években Izraelben magyar nyelven publikált, túlélők és főként cionista ellenállók visszaemlékezéseit tartalmazó kötetben (GALLI-GEMEINER Ervin [szerk]: *Tanúk vagyunk*) Miron Eszter a kistarcsai internáló táborhoz (és Auschwitzhoz) kapcsolódó emlékeit idézi fel, többek között Szenes Erzsébet is utalva: „Szenes Erzsébet minden héten megtartotta szavalóest-

A nőket ért traumák, kiszolgáltatottságukból fakadó szenvedéstörténetük – a szexuális abúzustól a gyerekek elvesztéséig – és az azokról való tanúságtevő beszéd, jobban mondva annak az iszonyatnak az elbeszélhetetlensége a holokauszt gender aspektusával foglalkozó kutatások külön fejezete. Szenes Erzsí vallomásában több vonatkozásban kapcsolatba kerül a holokauszt női megpróbáltatásaival. Utaltam már a fiatal szlovák lányok és nők deportálását felidéző emlékre, Szenes később is kísérletet tesz, hogy a nők szenvedéseiről beszéljen, megpróbál helyettük, a nevükben szólni: ezeket a nőket brutálisan bántalmazták – félájultak voltak, amikor a buszokra, majd a vagonokba hajították őket. Az államügyész is rákérdezett a nőket ért megalázásra: tett-e olyat az SS, hogy a nőket katonák előtt megszegyenítsék, azon túl, hogy reggelente meztelenre kellett vetkőzniük a katonák előtt mosakodásnál. Elmondja, hogy 1943-ban, amikor már Budapesten tartózkodott, egy Klein-Kinowski nevű férfi Auschwitzból hozott hírt a gázkamrák tényéről, és arról, hogy a lányokat prostitúcióra kényszerítik. Amikor pedig Fallerlebenben, a hadigyárban dolgozott, látta, hogy az ott született gyermekeket a bergen-belseni gázkamrába viszik.⁷⁵

Szenes Erzsí a törvényszéken történeti értelemben is bizonyító erejű tanúvallomást tett, szimbolikusan pedig az áldozat saját autoritását a saját történet jogi értelemben legitimált módon való bemutatásával, a meggyilkoltak nevében való beszéd jogának kiküzdésével (a halottak emlékezetével) nyerte el. Izraeli magyar íróként az ötvenes évektől az *Új Kelet*ben folyamatosan publikált, 1956-ban (2. kiadás: 1959) megjelent *Van hazám* című tárcagyűjteménye. Ötvenes évekbeli írásait a tengeren túli magyar zsidó közösség már ekkor jutalmazta (a VEMZSE, a venezuelai magyar zsidó közösség díja 1954-ben, az *Apám fája* című tárcát a United Hungarian Jews of America részesítette különdíjban),

jét. Külön engedéllyel, az udvaron. Felolvasta leheletfinom írásait, közbeiktatva néhány világirodalmi gyöngyszemet is, amit kívülről tudott. Ezek voltak a kistarcsai tábor másfél órái, amikor majdnem embereknek éreztük magunkat.” In: MIRON ESZTER: Kistarcsa... In: GALILI-GEMEINER Ervin (szerk.): Tanuk vagyunk. A szerkesztő kiadása, A. Gyéres nyomda, Tel-Aviv, 1972. 136.

⁷⁵ *Testimony of Erzsí Elisheva Szenes At the trial of Adolf Eichmann*. I. m.

de héberre az említett *Van hazám* című könyvet éppen 1961-ben fordították le, *Moledet jes li* címmel,⁷⁶ amely fordításhoz bizonyára a per által megszerzett pozíció segítette. Az ötvenes évekbeli írásaiban az izraeli újrakezdésre vonatkozó és a (rétegzett) múltat idéző reflexivitás, az integrálódás és a múlt terhe egyaránt jelen van, bár elsősorban az Izraelhez tartozás mélyebb kötődését tematizálja, több írása idézi fel a nagymihályi múlt, a koncentrációs tábor emlékét. „Ha jól meggondolom, e két fogalom – Jeruzsálem és pogrom – e két véglet között hanyódtunk végig Európában.”⁷⁷ Összehasonlítva a későbbi, hatvanas években írt tárcanovellákkal, az ötvenes években főképp az új közösségbe való integrálódás, az újrakezdés nehézsége, a jelen kérdései foglalkoztatják, és ezekben az írásokban az egyéni és kollektív történet, a zsidó múltra emlékezés a bibliai és cionista tartalmak jelenlétével együtt hangsúlyos. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, megszólalásaiban az emlékező közösségből végzett emlékezeti munkaként, életfeladatként és az identitásának legfőbb alkotóelemeként definiált emlékezés, a (rétegzett) múltat és a jelent minduntalan értelmező attitűd, a jelen-múlt egymásra rétegződése a hatvanas évektől még nagyobb nyomatékot kap. Az évek alatt kéziratokból, másolatokból, emlékekből visszaidézni és „rekonstruálni” szándékozott múlthoz, a háború alatt elpusztított nagymihályi zsidóság, családja és saját elrabolt életének megírásához kettős fókuszot választ: a zsidó bibliai-népi tartalom továbbra is megmarad, de a többes kultúrához tartozás bemutatása, a magyar és európai kulturális múlt, emlékfelidézés is egyre fontosabbá válik.

Izraelből Magyarországra

Szenes Erzsí jeruzsálemi perben tett tanúvallomására – ahogy jeleztük – Friedrich Karl Kaul és Gideon Hausner is hivatkozott, ellenben sem a per magyar sajtójában, sem Schön Dezső tudó-

⁷⁶ Elisová SZENES: *Moledet jes li*. Ásziré Hánácim, Haifa–Jeruzsálem, 1961.

⁷⁷ SZENES Erzsí: *Megérkezés*. In: Uó: *Van hazám*. Neografika Press, Tel-Aviv, 1956. 6.

sításában nem kapott figyelmet, amelynek pontos okát ugyan nem tudjuk, de feltételezhető, hogy 1961-ben sem a magyar tudósítók, sem Schön Dezső nem számítottak arra, hogy Szenes Erzsébet tanúságtevése nagyobb hatókörre tesz szert. Szenes ki tudott lépni a per izraeli környezetéből, képes volt arra, amire más izraeli magyar író, újságíró hosszú évtizedekig nem: holokauszt-túlélő tanúként Izraelből holokausztkönyvével (*A lélek ellenáll*) és a nagy per tanújaként személyesen is újra meg tudott jelenni Magyarországon. Újbóli színre lépése visszhangot keltett, ismét elismerésben részesült, és képviselni tudta nemcsak a saját, de az izraeli túlélő magyar zsidók ügyét is. Nézzük meg, hogyan volt lehetséges, melyek voltak szereplésének körülményei, hiszen mindez a hatvanas évek közepének magyar nyilvánosságában történt, amikor is a szovjet tömbhöz tartozó Magyarországon a külpolitikai kérdések, a zsidóságot érintő ügyek, a cionizmus, az izraeli diplomáciai, kulturális kapcsolatok témái szigorú ellenőrzés alatt álltak, és amely periódust illetően az utóbbi évekig az amnéziát, a holokauszt tekintetében a kényszerű hallgatást valószínűsítettük.

A magyar állampárt, mint az köztudomású, a hatvanas években is szigorúan felügyelte a cionizmust, a cionista szervezkedéseket, a kivándorlási politikát próbálta kontroll alatt tartani, és az Izrael iránti szimpátia csökkentésére kampányokkal is mozgósított. Az anticionista törekvések ellenére azonban 1956-tól, de főként a hatvanas évek közepén érzékelhető a cionizmus növekvő befolyása, az izraeli követség aktivitása, amely a diplomáciai kapcsolatok intenzitásának fokozását sürgette.⁷⁸ Azonban az izraeli és a magyar fél közötti külpolitikai, gazdasági, diplomáciai kapcsolatoknak a szovjet külpolitikai direktívák – Izrael-ellenesség és arabbarát politika – szabtak irányt.⁷⁹ A hatvanas évek közepén a magyar külügy a gazdasági reformokkal összhangban, szigorú kontroll mellett, elkezdte előkészíteni az izraeli nyitást, de mint-hogy Izrael és az arab országok – Jordánia és Szíria – között a konfliktusok egyre fokozódtak, ahogy azt Kovács András mond-

⁷⁸ GYÓRI SZABÓ Gábor: I. m. 307–308.

⁷⁹ SZABÓ Gábor: Izrael hatnapos háborúja. *Történelmi Szemle*, 2008/2. 228.

ja, figyelni kellett a szovjet külpolitikai stratégiákra és az arab államok esetleges reakcióira is.⁸⁰ Az arab–izraeli konfliktusok 1967. június 5–10. között a hatnapos háborúhoz vezettek, amely Izrael történetének legjelentősebb katonai győzelmével zárult.⁸¹ Kádár és a pártvezetés, kockáztatva a belpolitikai feszültséget, halogatva ugyan, de eleget tett a szovjet elvárásoknak, és június 12-én (utolsóként) bejelentette Magyarország kapcsolatainak megszakítását Izraellel.⁸² Ezzel a lépéssel a magyar–izraeli külkapcsolatokat két évtizedre fagyasztották be, a két ország a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről szóló egyezményt csak 1989-ben kötötte meg újra.⁸³

Nem Szenes Erzsi volt az egyetlen izraeli író, aki a hatvanas évek közepén megpróbált újra a magyar közéleti-irodalmi mezőben láthatóvá válni, csakhogy az izraeli kulturális kapcsolatok alakulását a magyar Külügyminisztérium jelentősen korlátozta. A magyar–izraeli kulturális kapcsolatokról szóló magyar külügyi dokumentációt olvasva elmondható, hogy folyamatos figyelemmel kísérték az arab–izraeli konfliktus alakulását, és a külügy még 1965–1966-ban sem volt biztos benne, hogy teret kellene adni a kapcsolatok előmozdításának.⁸⁴ A két ország közötti korábbi évekre jellemző minimális (szinte semmilyen) kulturális kapcsolatok ezekben az években szinte élénknek tűnhetnek, ezzel szemben a külügyi dokumentációk kiemelik: „a két ország között a diplomáciai kapcsolatok felvétele óta kulturális kapcsolatokról lényegében nem beszélhetünk”.⁸⁵ A kapcsolatok gyarapítását főként Izrael szorgalmazta, miközben a magyar fél szándékosan fogta azt vissza. Rosta Endre David Giladi, Izrael Állam magyarországi ügyvivője 1965. november 11-i látogatásáról jelenti: „Közöltem Giladival álláspontunkat, hogy a kul-

⁸⁰ KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Corvina Kiadó, Budapest, 2019. 49–50.; SZABÓ Gábor: I. m.

⁸¹ SZABÓ Gábor: I. m. 308.

⁸² KOVÁCS András: I. m. 167.

⁸³ Uo. 173.

⁸⁴ Vö. MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV; MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-61-Izrael-IV; MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-62-Izrael-IV; MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-62-Izrael-IV 66-71 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 70/1 003549/2.

⁸⁵ Uo.

turális kapcsolataink folyamatát nem volna helyes siettetni.”⁸⁶ A Csécei Kálmán ügyvivő és Péter János külügyminiszter által jegyzett *Kulturális kapcsolatok Izraellel* tárgyú, 1965. november 26-i dokumentum a kapcsolatok egyoldalúságára hívja fel a figyelmet: „a kezdeményezés mindkét oldalon az izraeli fél kezében van – nem mi irányítjuk a kultúrpolitikát Izrael felé”. A magyar külügy és a tel-avivi magyar követség fékező magatartására utal, melynek tudatában az izraeli „illetékes hatóságok” „igyekeznek a két szerv megkerülésével a kulturális kapcsolatokat fejleszteni, a kiskapu használatával [...] egyre jobban gyakorlattá válik, hogy Budapesten turistaként odautazó izraeli művészek lépnek fel. [...] [A]z Izraelből turistaként utazó művészek fellépése azt jelenti, hogy kulturális kapcsolat személyi összeköttetésen keresztül érvényesül.” Ilyen módon szerepelnek zongoraművészek a Goldmark-teremben, akiket utólag legitimálnak hivatalos intézetek vezetői, megkerülve a külügyet, leadták Kishont Ferenc darabját a rádióban, és ami számunkra figyelemre méltó, a magyar külügy Szenes Erzsiké naplójának magyarországi megjelenéséről is a sajtóból (tudniillik az *Új Keletből*) értesült: „Az újságok szerint Illés Endre, a budapesti Szépirodalmi Kiadó igazgatója levélben értesítette az Izraelben élő Szenes Erzsikét, hogy a jövő év tavaszán Magyarországon kiadják A lélek ellenáll című prózai naplóját, amelyet 50 vers egészít ki. A művet 20 évvel ezelőtt Nagymihályon írta Szenes Erzsike.” Az 1965 novemberében kelt dokumentum hangsúlyozza azt is, hogy „Nem gondolunk arra, hogy fejlesszük fel a kulturális kapcsolatokat Izraellel, de téves azt állítani, hogy a szocialista kultúrának Izraelben nincs hatása, illetve befolyásoló ereje.”⁸⁷ Szenes Erzsike könyvének magyarországi kiadását még érdekesebbé teszi az a körülmény, hogy ugyanezekben az években két másik izraeli könyv nem kapott engedélyt a megjelenésre, és izraeli szerzők sem kaptak beutazási engedélyt a külügytől. Az említett Kishont Ferenc – akinek darabját a rádió a külügy tudta nélkül játszotta – könyvét, vala-

⁸⁶ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 00731/8.

⁸⁷ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 194 /szt/1965.

mint kortárs izraeli elbeszélők egy kötetét az Európa Könyvkiadó 1965-ben lekötötte a következő évre, de Simó Jenő főigazgató 1965. május 11-én Beck Istvánt már arról tájékoztatta, hogy a kiadó a könyvek közzétételétől – papírhiányra és szerkesztési problémákra hivatkozva – visszalépett. Simó Jenő hozzátette: „Szíves tájékoztatásul közöljük, hogy nem látjuk kívánatosnak izraeli tárgyú könyvek ezévből történő kiadatását.” Kishontét különösen nem, „ellenséges beállítottságú személy.”⁸⁸

1966 végén a szovjet izraeli nagykövet sürgette a kulturális kapcsolatok fokozását, kiemelve, hogy e terén Magyarország jóval elmaradt a baráti országok mögött. A minisztériumi jelentés szerint „A két ország között a kulturális kapcsolatok fejlődését visszatartottuk. [...] A magyar izraeli kapcsolatok főleg kulturális téren messze elmaradtak a többi baráti országok izraeli kapcsolatai mögött. Kulturális tevékenységünket elsősorban impresszáriós alapon fokoznunk kell.”⁸⁹ Habár jelzik a kapcsolatok intenzívebbé tételére vonatkozó szándékukat, kulturális egyezmény helyett *szóbeli megállapodás* (!) keretében fogják meghatározni egy évre négy-öt pontban a kulturális cserét.⁹⁰ Izraeli kulturális egyezményekre, szerződésekre, munkatervekben előkészítésekre valóban nem lehet bukkanni, de például Ország Lili 1967 tavaszán kiállítást tudott rendezni Tel-Avivban.⁹¹ Ugyanakkor izraeli művek és alkotók bemutatkozásának (kivéve elutasításnak), így Szenes Erzszi magyarországi szereplésének, könyve kiadásához kapcsolódó szerződéseknél, dokumentációnak nem lehet nyomára bukkanni.

E periódus nem könnyen átlátható éveiben, egész pontosan 1964 tavaszán-nyarán Schön Dezső és Szenes Erzszi is járt Magyarországon nem hivatalos úton, és mindketten megpróbálták későbbi hivatalos útjukat előkészíteni. Schön mint az *Új*

⁸⁸ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar-izraeli kulturális kapcsolatok, 02856/szt/65.

⁸⁹ MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-61-Izrael-IV 66-10 – Izrael külpolitikai tendenciái (1966. november 29.); Lásd Kovács András: I. m. 78–80.

⁹⁰ MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-62-Izrael-IV 66-71 – Magyar-izraeli kulturális kapcsolatok, 70/1 003549/2.

⁹¹ ÁRVAI Mária: Ország Lili első magyarországi gyűjteményes kiállítása, 1967. Székesfehérvár. *Múlt és Jövő*, 2016/4. 86–95.

Kelet felelős szerkesztője diplomáciai szinten fontosabb szereplőnek minősült, 1964-es magyarországi látogatása alkalmával a külügy sajtóosztályának képviselőjével (Zádor Tibor sajtófőnökkel), az izraeli magyar ügyvivővel (David Giladival), a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (MIOK) és a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) vezetőjével, Soós Endrével is találkozott. A dokumentumok szerint a felek kedvező benyomást szereztek egymásról. Az egyeztetések célja a külügy részéről az *Új Kelet*tel való kapcsolat megerősítése (stratégiai célok között szerepelt a magyarországi zsidóság helyzetének kedvezőbb színben való feltüntetése az izraeli–magyar sajtóban),⁹² Schön részéről pedig az izraeli–magyar külkapcsolatok élénkítése volt (amely folyamatokban tevőlegesen kívánt részt venni).⁹³ Annak, hogy a diplomáciai kapcsolat kiépítése mégsem valósult meg, az volt az oka, hogy a külügy kifogásolni kezdte az *Új Kelet* magyarországi reprezentációit (nem követték a külügy propagandáját); továbbá a jelentések szerint Schön kritizálta a kivándorlási politika megakadását, bírálta az *Új Életet* is, amely szerinte nem írhatta le Izrael nevét. A levelekből kiderül, hogy Schön a családegyesítés kérdésében is közbenjárt, és az izraeli túlélő magyarok kárpótlási igénybejelentésére indított volna programot. A külügy a további kapcsolatépítéstől elzárkózva elrendelte, hogy mint „rendkívül erős ellenséges beállítottságot” tanúsító egyénnek a „vizumkérelmét el kell utasítani”,⁹⁴ 1966-ban Schön arabellenes cikkeivel került tiltólistára.

Mindezekkel összefüggésben kikövetkeztethető, hogy Szenes Erzsí mint Izraelben élő, az *Új Kelet*nek dolgozó szerző tanúságtévő tanúként színre lépjen a magyar közéleti és irodalmi nyilvánosságban, nem a hivatalos izraeli–magyar kulturális kapcsolatok biztosították a lehetőséget. Szenes Erzsí magyarországi szereplését illetően hivatalos dokumentációval – ahogy korábban megjegyeztük – (eddig) nem sikerült találkozoznunk, így az ismere-

⁹² MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-20/b-00203/2/1963 (8.d.)

⁹³ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 003270/95.

⁹⁴ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok (1965. július 13.) 145/szt/1965 Schön Dezső európai útja.

tek hézagait az *Új Kelet*ben és a magyar sajtóban megjelent közlemények, interjúk, visszaemlékezések alapján próbáljuk kitölteni.

Tanúvallomás – Magyarországon (1964–1966)

Szenes Erzsit – Freudiger Fülöppel, Boross Sándorral és Reuter Judittal együtt – az Eichmann-per után, a per tárgyalási jegyzőkönyvéből kiválasztva, a kistarcsai deportáltak miatt is vádat emelő majna-frankfurti bíróság a Krumey–Hunsche-per tanújaként is beidézte.⁹⁵ Így 1964 júniusában Európába utazott, a frankfurti perben tanúként szerepelt, nyilatkozott a nyugatnémet médiának, és mielőtt visszautazott volna Izraelbe, Párizson és Bécsen keresztül Budapestre érkezett, ahol öt hétig tartózkodott.⁹⁶ Az *Új Élet* ekkor készítette vele *A vonat másodszor is kirobogott* címmel megjelent részletesebb interjút, amelynek középpontjában – azonkívül, hogy olvasóinak bemutatja Szenes Erzsit mint a *Nyugat* költőjét – a kistarcsai transzport (az Eichmann-perben és a frankfurti perben is előadott) hiteles története áll.⁹⁷ Ez az 1964-es interjú – amely ekkor még csak a felekezeti sajtó nyilvánosságában jelenhetett meg – mutatja be először mint a per(ek) tanúját, akinek az identitása immár elválaszthatatlan a per(ek) során felvett szereptől: az áldozatból tanú lett, aki beszél, és saját nevében a nyilvánosság előtt, jogi aktusban legalizálva mondhatja el a történetét, és erről tudósítja az (egyelőre szűkebb) közönséget is.

Szenes Erzsi, amikor 1964-ben újra Magyarországon járt, Schön Dezsővel ellentétben nem a külügy, hanem a művelődésügy vonzáskörzetébe tartozó értelmiségi elit tagjaival, neves írókkal és költőkkel, kiadókkal találkozott. Felvette a kapcsolatot volt író társaival: találkozott Déry Tiborral, Zelk Zoltánnal, Kassák Lajossal, az *Új Kelet* becslése szerint száz régi kollé-

⁹⁵ A kistarcsai deportálók bűnügye Majna-Frankfurtban. *Új Élet*, 1962. május 15. 5.

⁹⁶ Vö. *Új Kelet*, 1964. augusztus 28. 6.

⁹⁷ L. I. [LENGYEL István]: *A vonat másodszor is kirobogott*. I. m.

gájával (írókkal, újságírókkal),⁹⁸ és egyes jelek arra mutatnak, hogy ekkor köttetett az az egyezmény, hogy gettónaplóját a Szépirodalmi Könyvkiadó megjelenteti. 1964-es budapesti látogatása alkalmával sikerült a kapcsolatait annyira megerősítenie, hogy segítségükkel – használva a kiskaput – elő tudta készíteni *Naplója* publikálását, és abban is bízhatott, hogy visszatérhet Magyarországra. Minthogy a két perben tett tanúvallomásának a tétje a német vezetők elítélése volt, a magyar állam érdekeivel nem került összeütközésbe. A *Napló* előszavából az is kiderül, hogy könyve szövegét nem Magyarországon, hanem a szlovákiai nagymihályi gettóban írta, vagyis nem a magyarokra nézve közöl terhelő bizonyítékokat, és az olvasó egy irodalmi nyelven (átrajzolt jelenetekkel, elhallgatásokkal) megírt szöveggel, a szenvedések szublimált módon való feldolgozásával találkozik. Mindez együtt játszhatott közre abban, hogy végül az 1964. márciusi dátummal lezárt kézirat elfogadására Illés Endre megküldje Jeruzsálembe a kiadói levelet (semmilyen hivatalos dokumentációval nem találkozottam), de amelyről az *Új Kelet* mint szenzációról tájékoztatta olvasóit. (A magyar külügy erre reagált jegyzékében.)

Íróársai segítségével – a kor vezető íróiról van szó – már 1965-ben óvatosan elindult a beszédmezőbe való emelése, és néhány írását lehozta a *Nagyvilág*, majd az *Élet és Irodalom*. Nem mellékes az sem, hogy ezekben a cikkekben az izraeli kontextus, a cionista irodalmi tartalom nyíltan jelentkezik, miközben tudjuk, hogy ekkor a cionistákat megfigyelték, a cionizmus mint olyan nem lehetett diszkusszió tárgya.⁹⁹ A *Nagyvilágban* 1965-ben megjelent Szenes Erzsí fordításában *A pásztor és a pásztorlány* lírai párdal. Szenes az Izrael földjére elsőként bevándorló jemenita zsidók népi költészetének darabjából egy olyan részletet hozott nyilvánosságra, melyet korábban már az *Új Keletben* is

⁹⁸ Vö. *Új Kelet*, 1964. augusztus 28. 6.

⁹⁹ Györi Szabó Gábor leírja, hogy a Kádár-korban is megfigyelés alatt tartották a rabbikat, a közösségi vezetőket, a hatvanas évek második felére kiépült a BM ügynökhálózata, és a Rákosi-rendszer alatt szétvert cionista mozgalmak tevékenységét továbbra is tiltották. Soós Endre (MIOK, BIH elnöke) elnökségének kilenc évében (1957–1966) küldte a hatóságok számára a jelentéseit, amelyekben a cionisták kitüntetett helyet kaptak, és kezeskedett a zsidó vezetőség anticionista, Izrael-ellenes álláspontjaért. GYÖRI SZABÓ Gábor: I. m. 302–307.

publikált.¹⁰⁰ Az arabellenes cikket közlő Schön Dezsővel el-lentétben a folyóiratban vállaltan izraeli szerzőként bemutatott Szenes Erzsi viszont megteszi (alkalmasint javaslatra), hogy az izraeli folklór témája felvezetésében arab szakos (!) tanárként definiálja a cionista kötődésű héber professzort, S. D. Goitent, aki az *Énekek énekének* jemenita változatát gyűjtötte. A *Nagyvilág* részéről a Szenes Erzsi által közreadott vers és a vershez fűzött kommentár, valamint a vers alatt szereplő Chagall *A rabbi* című metszetének közlése egyrészt kísérlet is lehetett arra, hogy a mozgásteret felmérjék, de a publikáció lehetőségét jó eséllyel nyílt állásfoglalásként is értelmezhetjük.

A nehezített és korlátozott körülmények között megvalósított 1966-os budapesti látogatás, mely ráadásul hosszabb időre nyúlt – fél évig maradt Magyarországon¹⁰¹ –, a fentiek tükrében kisebb diplomáciai bravúrnak tekinthető, és minden jel arra mutat, hogy Szenes számára ezt az utat nem a külügy, hanem a művelődésügy tette hivatalossá. A Szépirodalmi Könyvkiadó megbízásából – b.p., vagyis Benedek Pál közlése (*Új Kelet*) szerint – „Juhász Ferenc Kossuth-díjas költő, a modern magyar líra egyik legtekin-télyesebb alakja vállalta Szenes Erzsi kötetének lektori munká-ját, s néhány hónappal ezelőtt alkalmunk volt elolvasni elragad-tatott hangű levelét, amelyet Jeruzsálembé címzett, s meghívta az írónót, a Nyugat egykori munkatársát a Könyvnapra”. A cikk a *Magyar Nemzet*ben közölt budapesti interjúra¹⁰² reflektál, és ehhez teszi hozzá az előbbi értékes információt.¹⁰³

A Kiadói Főosztály 1966. I. félévről szóló beszámolójában tesz-nek utalást arra, hogy a modern nyugati irodalom több műve megjelenik, Peter Weiss *A vizsgálat*, vagy Hochuth *A helytartó*, il-letve a kortárs magyar irodalom termése mellett két külföldön élő nőíró is: Lesznai Anna és Szenes Erzsi: „Az Izraelben élő Szenes

¹⁰⁰ SZENES ERZSI: Jemenita Énekek Éneke. *Új Kelet*, 1962. február 1. 2.

¹⁰¹ Egymás között. *Új Kelet*, 1966. november 4. 4.

¹⁰² F[EDOR] Á[gnés]: I. m. 4.

¹⁰³ Sajnos sem Juhász Ferenc Jeruzsálembé címzett leveléről, sem lektori véleményéről nem maradt fenn a magyar levéltárakban dokumentum, a Szépirodalmi Könyvkiadó Szenes Erzsi dokumentációját nem őrizte meg, Illés Endre, a kiadó főigazgatójának levelezéséből, magánirataiból, naplójából is ezekre az évekre nézve (feltehetőleg utólag) minden adatot töröltek.

Erzsi egykori üldöztetésének belső, gondolati történetét írta le (A lélek ellenáll).¹⁰⁴ Viszont az 1966-os ünnepi könyvheti jelentésből már mindketten hiányoztak,¹⁰⁵ miközben Szenes könyvheti szerepléséről és a könyv közrebocsátásáról nemcsak az izraeli, hanem a magyar sajtó is fontos eseményként számolt be.¹⁰⁶ Fedor Ágnes *Magyar Nemzet* számára készített rövid interjújában bemutatta a szerzőt, valamint a könyv jelentőségét és kontextusát. Hangsúlyosan hivatkozott az Anne Frank-hagyatékra,¹⁰⁷ a szöveg megírásának és hányatott körülményeire (az eredeti kéziratot az apja egy bádogdobozban rejtette el a fákamrában, de a *Napló* előszava szerint Szenes Erzsi csak egy részét találta meg, a háború alatt öt bőröndre való kézírata veszett el), a *Naplóra* mint tanúbizonyságra, illetve az Eichmann-perbeli tanúságtételre.¹⁰⁸

A könyvismertető a könyvet mint a hét könyvújdonságát mutatták be, egy részük az izraeli háttér említését elhagyva, csupán „az 1949 óta külföldön élő költőnő megrendítő vallomásai”-ként jellemezték a könyvet,¹⁰⁹ de olyan ismertetővel is találkozunk, amelyek kiemelték, hogy izraeli vagy Jeruzsálemben élő jeles költőnőről van szó.¹¹⁰ Ahogy az is előfordult, hogy a kontextust eltávolítva, az eseményeket a „Szlovákiában élt zsidó nő” történeteként aposztrofálták, aki a terror fokozódása során belső világába menekült, naplója pedig a lélek lázadása a humanizmus

¹⁰⁴ Aczél György miniszterhelyettes (1959–1967), Iktatott iratok, 1966. MNL OL XIX.-J-4-aaa. 37. doboz, 1166 – 1001-1200.

¹⁰⁵ Aczél György miniszterhelyettes (1959–1967), Iktatott iratok, 1966. Uo.

¹⁰⁶ Többször dedikál együtt Lesznai Annával, de Juhász Ferencsel is. Lásd Írók a könyvhéten. *Népszabadság*, 1966. május 28. 14.; Fedél alá szorult a könyvvásár. *Népszabadság*, 1966. május 31. 6.; Írók a könyvsátorban. *Népszabadság*, 1966. június 4. 14.; A hét könyvei. Első adatok a könyvhétről. *Magyar Nemzet*, 1966. június 5. 6.

¹⁰⁷ Fedor Ágnes utal a lektor véleményére (nincs megnevezve Juhász Ferenc), aki szerint „az író a magyar Anne Frank képét rajzolja meg, azzal a lényeges különbséggel, hogy ezt a művet nem tizenöt éves kislány, hanem felnőtt írta, s azzal, hogy neki sikerült szinte csodák folytán élve maradnia, s tanúbizonyságot tennie élményeiről”. F[EDOR] Á[gnés]: I. m.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ G. I.: Szenes Erzsi: A lélek ellenáll [Könyvjelző]. *Népszava*, 1966. július 23. 2.

¹¹⁰ Uo.

jegyében.¹¹¹ Falus Róbert azt is hozzátette: „a mi generációnk nem engedheti meg magának a felejtés luxusát, mert ezzel ön-maga fölött mondaná ki a halálos ítéletet, történeti és erkölcsi értelemben egyaránt”.¹¹²

Arról az eseményről, hogy a könyvsátorban David Giladi, Izrael magyarországi ügyvivője is meglátogatta Szenes Erzsit – „Giladiék hosszasan elbeszélgettek a jeruzsálemi írónővel”, megvásárolták könyvét –, valamint arról, hogy dr. Scheiber Sándor, a budapesti Rabbiképző Intézet igazgatója ugyancsak felkereste őt a könyvsátorban, illetve a „vendég írónő” az Egyetemi Színpadon is fellépett, interjút adott a rádió munkatársának, és további versesköteteit kívánják megjelentetni, csak az izraeli–magyar sajtóban olvashatunk, a magyar lapok erre nem tértek ki.¹¹³

Mellőzve *A lélek ellenáll* részletesebb elemzését, főbb vonásaiban áttekintjük, milyen könyvvel találkozott a korabeli olvasó. A könyv egy naplót (1939–1942) és 1938–1942 között keletkezett verseket tartalmaz, amelyekhez a jeruzsálemi, 1964-es keltezésű előszó járul. Az előszóban a szerző tisztázza a címválasztást, a lélek ellenállásának jelentését, az eredeti kézirat megírásának és fennmaradásának a körülményeit,¹¹⁴ illetve bemutatja életének legfontosabb állomásait. Így a magyar átlagolvasó is szembe-sülhetett azzal, amit korábban csak a jeruzsálemi és frankfurti perek nyilvánossága előtt, az *Új Kelet* vagy az *Új Élet* közönsége számára mondott el: „Pesten a németek bejövételének harmadnapján, 1944. március 21-én a Duna-parti Dárday-panzióban az SS-ek kezére kerültem. Előbb a Zrínyi utcai börtönbe, majd Kistarcsára vittek. Innen – mint a háború után megtudtam – egyenesen Eichmann parancsára, több száz fogolytársammal együtt Auschwitzba deportáltak, onnan néhány hét múlva Fallerslebenbe kerültem egy hadigyárba. 1945. március végén

¹¹¹ A könyvismertető a könyv borítójáról készült képet is tartalmazza. FALUS Róbert: Könyvszemle. *Népszabadság*, 1966. július 1. 9.

¹¹² Uo.

¹¹³ Vö. Szenes Erzsi további sikerei Budapesten. *Új Kelet*, 1966. június 24. 7.

¹¹⁴ A Fedor Ágnes-interjúhoz képest részletesebben meséli el, hogy az eredeti kézirat miért jelentett számára veszélyt, a szökecskor az apjával hogyan rejtik el bádogdobozban a fűskamrában. A háború után, amikor visszamegy a házukba, a kéziratnak csak egy részét találja meg.

átszállítottak Salzwedelbe ötszáz fogolytársnőmmel együtt. Április 14-én felszabadítottak az amerikaiak.”¹¹⁵ Leirja szülei és testvére halálának tragikus körülményeit. Bemutatja saját korábbi irodalmi szerepét, munkáit, önmagát mint többes kultúra tagját definiálja: egyszerre volt a „Szlovák Masaryk Akadémia, a budapesti Írók Egyesületének és az IMIT (Izraelita Magyar Irodalom Társulás) tagja”, és kiemeli, hogy a vészkorszak, a perzekúció mindent megváltoztatott. „A líra meghalt, valami visszavonhatatlanul eltűnt, elmerült, lehanyatlott horizontomon. Néha az az érzésem, hogy napom tűnt el, és már csak holdam jár odafenn.”¹¹⁶ A vészkorszakkal kapcsolatos élményeiről a háború után Pozsonyban szlovák antifasiszta lapnak írt – *Knihy a Osudy* (Könyvek és sorsok) címmel volt állandó rovata –, majd 1949 decemberében kivándorolt Izraelbe. A líra haláláról szóló passzusnak némiképp ellentmondani látszik, hogy a *Naplót* egy megrázó gyászvers vezet be. A *Nem sirattalak* (1965) című verse a holokauszt traumájának feldolgozhatatlanságával, az emlékezés és gyász, az elmondás és tanúságtevés kényszerével szembeállít. „Nem sirattalak / mikor füstként szálltál Auschwitzban / az ég felé, / szívedből, szemedből, / egész valódból / szállt a füst, s én nem sirattalak”. A tanúságtevő tanúként beszélő lírai alany, az anya halálának kényszerűen utólagos gyászát éli meg, „Nem sirattalak” [mert] „a kövek csak a vállamat nyomták”, nem tudott sem segíteni, sem gyászolni, mert ugyanakkor ő maga is a náci atrocitások áldozata volt. De a feltörő gyász és emlékezés lezárhatatlan: „Mert köveket kellett volna sírnom, / s nem könnyeket.” „S mégis még most is, oly sok év után, / ha magányosan megyek az utcán, / hangosan mondom magam elé: / szegénykém, édes madaram, / angyalom, anyám.”¹¹⁷

Szenes gettónaplója egyszerre dokumentum és irodalmi napló. A gyászvers után a naplót két Roger Martin du Gard-idézettel látja el. A napló műfajának megfelelően mindennapi eseményeket is rögzít: „Ha meggondolom, csak a dátumok jelzik e jegyzetekben az időt: semmi konkrétet nem lehet mondani, semmit

¹¹⁵ SZENES Erzs: *A lélek ellenáll*. I. m. 7–8.

¹¹⁶ Uo. 9.

¹¹⁷ Uo. 11.

elmondani. Ha kinézek az ablakon, német katonákat látok, majd lengyel menekülteket. Holnap sorozzák a munkatáborba a zsidókat. Csupa megaláztatás, csupa kényszer. – Csoda-e, hogy ezekben a napokban csak azt tudom feljegyezni, ami mindezen túl van – mert ebbe kapaszkodom görcsösen, mint a fuldokló a szalmaszálba.”¹¹⁸ A napra nap után következő események lejegyzését a szellem, lélek ellenállásáról szóló elbeszélések, múltbeli történetek példázatai, elmélkedések, reflexiók tördelik. Magát az irodalmat azonosítja az ellenállással: „Ma azon gondolkoztam, hogy a világirodalom tetemes része nem egyéb, mint a lélek ellenállása. [...] Az emberiség története csupa harc, csupa vér, csupa nyomorúság. Ha a költők, az írók mindig csak koruk képét akarták tükrözni, s nem tudtak volna messzebb nézni, látni az »aktuálisnál«, akkor nem volna irodalom.”¹¹⁹ Az „irodalmiság” elve azon túl, hogy az elmesélhetetlen események „fedőnarratívája”, ábrázolásmódja eszközeként szolgálhatott, itt azért jelentéses, mert írók, költők műveinek beidézése, az írás és irodalmiság problémáin való gondolkodás a naplóíró részéről az írói identitás megerősítését jelenti. Szenes, jóllehet a gettóban azért olvassa az európai és magyar írókat, hogy megpróbálja lélekben, szellemileg túlélni a megpróbáltatásokat, azonban azt is regisztrálja: „Kortársaink és barátaink csaknem kivétel nélkül eladtak bennünket. De legalább hallgatnának, de beszélnek, legalább ne írnának, de írnak.”¹²⁰

A *Napló* szövegéből két olyan allegorikus történetet emelek ki, amelyek a szlovák–magyar közösségen belüli kirekesztett, megsebzett, traumatizált zsidó identitás jelentéséhez kapcsolódnak: a zsidó kisfiú példázatát és a magyar identitásával összefüggésbe hozott – mégpedig a szlovákiai magyar közösségen belül a zsidóságnak a magyar kultúra életben tartásában játszott szerepét hangsúlyozó – történetét. „Az első, legelső döbbenet lesz úrrá rajtam, az jön vissza. Lehettem öt éves, abban az esztendőben költöztünk ebbe a városba. Kora őszi este volt, nem túl hideg, de a kályhába már begyújtottak. [...] Meghitten üldögéltünk a nagy

¹¹⁸ Uo. 25.

¹¹⁹ Uo. 311.

¹²⁰ Uo. 38.

csöndességben. Igen, emlékszem, szombat este volt. Amint ott merengünk a kályha fényében és melegében, mert világot még nem gyújtottunk, benyit az apám. A városból jött, arca szokatlanul gondterhelt, komor. Valami nehéz van rajta... Anyámhoz hajol suttogva, nagyon halkán beszél, mégis kiveszem, mit mond. Egy parasztleány a kocsmából jövet bicskájával összeszurkált egy kis zsidófiút. [...] Én százszor, ezerszer is elképzelttem akkoriban, akárhányszor éjszaka is, azt a jelenetet a butkák¹²¹ előtt. Láttam a parasztleányt, amint a kocsmából kifordul, s megindul tántorogva. A vézna kis zsidó gyerek, aki véletlenül az útjába kerül, szeretne kitérni előle, de nem tud. A bugylibicska pengéje felnyílik egy pillanatra a holdvilágnál, s a remegő testbe szalad. Az agyam lázasan dolgozik, nemcsak azt érzem gyöngeségnek, hogy a fiú kicsiny, nemcsak azt érzem védtelenségnek, hanem sokkal nagyobb gyengeségre bukkanok. Valamire, ami védtelenebb, mint a gyermeki kicsiség. – Zsidó, mi az, miért? – És az eszmélet kapcsolni kezd fogalmakat, melyekből furcsa szövedék alakul; félelem, riadtság, megaláztatás, kiszolgáltatottság.¹²² „Most világos az is, hogy a kijelölt sors már akkor kezdődött számomra. A régi emlék egyszerre megint közel van, s a napfényes évek, melyeket közben átéltem, mintha csak álmok volnának, nagy fehér madarak, melyek ott húznak el a láthatár szélén. Az első sötétség összeér a mai sötétséggel, körülfog, és úgy rémlik, nem is jöttem ki soha a sötétségből.”¹²³ A zsidó kisfiú sorsának újramondásában érti meg, hogy ezt a sorsot vállalni fogja, ez előrevetíti meghurcoltatását is, ugyanakkor ez segíti őt tovább Izrael felé.

A *Napló* szövege szerint a szlovák fasizmus fokozódó nyomására a megbélyegzést és a kirekesztést – ugyancsak a sajátos politikai szituáltság miatt – kettős kiközösítésként éli meg, amely mint magyar zsidót sújtja. „Zsidó és magyar, egyik is bűn, a másik is, a kettő együtt a legnagyobb.”¹²⁴ „Ha a zsidók nem beszélnének ebben a városban magyarul – írja –, aligha lehetne már

¹²¹ Szlovák kifejezés, jelentése: bódé.

¹²² Uo. 329–330.

¹²³ Uo. 331.

¹²⁴ Uo. 316.

magyar szót hallani. A zsidóknak ismételten eltiltják már a magyar beszédet, de hiába tiltják el. [...] Az árják már nem szívesen köszönnek zsidónak, vagy egyáltalán nem köszönnek. Egyesek, ha egyedül vannak s nem társaságban, a régi hangon üdvözölnek bennünket, s olyan alázatosan, mintha bocsánatot kérnének tőlünk – de ha többen vannak együtt – nyilván egymástól való féltükben –, a levegőbe néznek, átnéznek rajtunk. Apámnak, aki magyar tanító volt itt egykor és két-három generációt nevelt fel, még a g-egyenruhások (gárdisták) [is] szoktak köszönni, persze ha nem látja senki, s apám úgy köszön vissza, mint régen: – Szervusz, fiam.”¹²⁵

Az írók Szenest az irodalmi mezőben igyekeztek elhelyezni, remélve, hogy ezzel is (politikai értelemben ingatag) pozícióját tudják erősíteni. Kardos Pál, Ágh István, Mezei András aláhúzták a napló irodalmi-etikai értékét, tanúságtevő szerepét, és azonnal az irodalmi fogódzókát keresték: Radnótiban találták meg a szoros kapcsolat lehetőségét, és a *Naplóról* született számos recenzió azokat az elemeket tartotta lényegesnek, amelyek az író magyar identitására reflektálnak.¹²⁶ A magyar identitás kiemelése nem csak a könyv méltatóinak figyelmét ragadta meg, nem csak ők szerették volna ezt az identításelemet nyomatékosítani. Szenes számára is kiemelten volt fontos, hogy elmondja, szlovákiai magyar zsidó üldözöttként a magyaroktól várta 1941-ben a segítséget, hiába „minden idegem egy olyan világhoz van kötve, olyan közösséghez, mely nem akar tudni rólam”.¹²⁷ A Budapesten közrebocsátott könyv a magyar közönség figyelmét célozta, így a magyar kultúrához való tartozását, onnan való kirekesztését, az üldöztetést és saját irodalmi múltját szerette volna bemutatni. Idézve Ágh István szavait: „Aki ennyire ragaszkodik az európai és magyar irodalomhoz, mint ő, aki ilyen re-

¹²⁵ Uo. 178.

¹²⁶ EGRI Viktor: Szenes Erzsébet: A lélek ellenáll. *Irodalmi Szemle*, 1966/7. 665–667.; FALUS Róbert: I. m. 9.; KARDOS Pál: Szenes Erzsébet: A lélek ellenáll. (Napló és versek). *Alföld*, 1966/10. 81–82.; MEZEI András: „A lélek ellenáll”. *Élet és Irodalom*, 1966. szeptember 17. 4.; ZS. O. [ZSADÁNYI Oszkár]: Szenes Erzsébet: A lélek ellenáll. *Új Élet*, 1966. augusztus 1. 4.; ÁGH István: Szenes Erzsébet: A lélek ellenáll. *Új Írás*, 1967/1. 123.; FORRAI Eszter: Napló a föld alól... *Irodalmi Újság*, 1967. április 15. 4.

¹²⁷ SZENES Erzsébet: *A lélek ellenáll*. I. m. 316.

ménnyel vár tőle erősítést és feleletet, a halálos veszélyben is a magyar népmesékbe mélyed, Arany és Tompa leveleit olvassa, a Toldiért rajong, s azokat hívja segítségül, akik a civilizáció erejében hittek: Martin du Gard-t, Babitsot, Kosztolányit, József Attilát, Benedek Marcellt, a kor áramlatai ellenére tanulságosan bizonyítja hovatarozását.”¹²⁸ Szenes megpróbálta a lehetetlent, a hatvanas évek közepén egyszerre szeretne volna elismertetni és működtetni – egy diplomáciai és irodalompolitikai összefüggérendszer kialakításával – kötőjeles (*hyphenated*) identitását, életét. Budapesti útját személyes sikerként könyvelhette el, a *Nyugat* nemzedékéhez tartozó költőnőt nagy tisztelettel fogadta a közönség, íróársai és a fiatal írónemzedék. Illés Endre, a Szépirodalmi Könyvkiadó főigazgatója lekötötte újraközlésre az 1920-as éveket idéző *Selyemgombolyag* című verseskötetét, és a Magvető Kiadóval is tárgyalt további novellás- és verseskötetek kiadásáról.¹²⁹ Könyvheti szereplését követően fél évre nyúlt itt-tartózkodása sejteti, hogy izraeli és magyar (európai) kultúrában való együttes jelenlétre, a vándorlás szabadságára törekedett. A transznacionális mozgás megvalósítására a külpolitikai helyzet akkori alakulása nem adott esélyt.

Az 1967-es események következményeként, az izraeli kapcsolatok megszakításával Magyarországon a „cionista agresszió” elítélésére vonatkozó hivatalos álláspontot érvényesítették, mely cionista tevékenységek elleni rendőri intézkedéseket jelentett: házkutatások, szervezkedések lefűlelése, vádemelés, munkahelyi elbocsátás, akár börtön formájában.¹³⁰ Az Izrael melletti szolidaritás, a zsidó nemzeti identitás védelme, a „cionista tevékenységek” államellenes izgatásnak minősültek, az úgynevezett szervezkedések gócpontjait felszámolták, és vád alá kerültek, akiknél cionista propagandával vádolt izraeli magyar kiadványokat találtak. Az *Új Kelet* „birtoklása, kölcsönzése az ítéletben tétélesen szereplő bűnnek számított”.¹³¹ Mindezek fényében nem meglepő, hogy Szenes Erzszi recepciója azonnal megszakadt,

¹²⁸ ÁGH István: I. m. 123.

¹²⁹ Eymás között. *Új Kelet*, 1966. november 4. 4.

¹³⁰ GYŐRI SZABÓ Gábor: I. m. 325–329.

¹³¹ Uo. 327., 328.

ahogy elmaradt a kánonba való integrációja is. Természetesen nem volt kiadó, amely vállalhatta volna a még 1966-ban (valószínűleg szóban) lekötött két háború közötti köteteinek, újabb novelláinak kiadását, és a hivatalos iratok nyomát is megpróbálták eltüntetni.

Összegzés

Az Eichmann-per a holokausztemlékezetben fordulópontot hozott, a per előtt ugyanis a holokauszt mint kollektív történet nem létezett, nem létezett mint szemantikailag hiteles, autoritatív történet, mondja Shoshana Felman. A tanúk viszont a per által történeti autoritáshoz jutottak, tanúságtevőkként a holokauszt hiteles tanúiként léptek fel. Annette Wiewiorka szavaival: „ők maguk a tények”, a per egyik fontos hozadékeként a túlélő ekkor kapott elismert társadalmi identitást. Szenes Erzszi az Eichmann-per és a frankfurti per tanújaként, *A lélek ellenáll* című könyvével, valamint budapesti szereplésével a hatvanas években meginduló műltfeldolgozás és a nagyon óvatosan alakuló izraeli–magyar közeledés képviselője lett. A két ország közötti kulturális kapcsolatok fokozására főként Izrael törekedett, amelyet a magyar fél, élénken figyelve a külpolitikai helyzet alakulását, az arab–izraeli konfliktus intenzitását és a szovjet irányelveket, visszafogottan próbált formálni. Szenes Erzszi a per(ek) által visszaperelt pozíciójával, a tanú autoritásával korábbi írói hírnevére, kapcsolati rendszerére támaszkodva tudott – egyedülálló módon – a magyar irodalomban Izraelből megjelenni. *A lélek ellenáll* című naplóval és személyes jelenlétével, ha csak egy rövid időre is, mégis nyomot hagyott a magyarországi nyilvánosságban. Rá kellett hogy irányítsa a figyelmet a perből kibontakozó következmények szimbolikus erejére: a felejtés helyett emlékezni és emlékeztetni kell, a társadalmi együttélés nem valósulhat meg a múlttal való szembenézés nélkül. Az egyéni tanúvallomáson túl az emlékezetközösség tagjává váló tanú gyászol és emlékezik, autoritása az áldozatokra is kiterjed. Szenes Erzszi esetében ez a közösségi-emlékezeti identitás az izraeli–magyar túlélők magyarországi képviselőjévé is válik,

emlékeztetve a magyarokat arra, amit el akartak felejteni. A per hatására időközben átformálódott diszkurzív teret, mely a szemantikai autoritását elnyerő túlélő számára magyar–izraeli ketős jelenlétet biztosított (volna), egy éven belül a szovjet blokk moszkvai irányítású külpolitikája felszámolta. A per azonban nyomot hagyott a túlélő áldozat státuszán is, megváltoztatta az életét, nem a náci bűncselekmények, atrocitások áldozata többé, hanem alany, túllépve a stigmán, visszavette saját önértékelését, visszanyerte a beszéd képességét. Szenes Erzsi a halála előtt néhány évvel készült „élettörténeti” interjújában arra a kérdésre, hogy melyek voltak a meghatározó életeseményei, a következőket válaszolta: „Az utazások. No meg az Eichmann-per, ahol tanú voltam. Ebből az alkalomból sok mindent elmondhattam élőszóval a nagyvilágnak. A nyugatnémet lapok szóról szóra leközltek vallomásomat. Majd novelláimat, verseimet. Soha meg nem bocsátok a fasizmusnak.”¹³²

Az 1967-es politikai tiltás Szenes Erzsi személyét (és a hatvanas évek megváltozott kontextusára való reflexiót) olyannyira próbálta kiiktatni a diszkurzusból, hogy a magyar kulturális memória sem az ő történetére, sem egyéb fejleményekre nem emlékezik. Bár elfeledése tartósnak bizonyult, a felszínre hozott történeten keresztül a perből kibomló beszédmód kelet-európai (a szovjet tömbön belüli magyar) változatának egy eddig nem tárgyalt aspektusát érintettük, az 1966-ban a per(ek) egyik tanújaként, izraeli magyarként, a magyar nyilvános térben megszólaló Szenes Erzsit az áldozati szerep társadalmi átformálásának szimbolikus alakjaként – áldozatból tanúként – tudtuk értelmezni, valamint esete az 1967-es eseményeket követő szovjet direktívák következményeként a politikai akadályoztatás szimbolikus példajaként is mutatkozott.

¹³²DÁNOS Miklós: A „Nyugattól” – Jeruzsálemig. Szemtől szembe Szenes Erzsi költőnével. *Új Kelet*, 1978. április 26.